

**NXOPAXOPO WA SWITANDZHAKU
SWA VUGUDUKA EKA MATSALWA
YA XITSONGA LAMA NGA
HLAWURIWA (THE INVESTIGATION
OF CHALLENGES CAUSED BY
LABOUR MIGRANT SYSTEM IN THE
SELECTED XITSONGA TEXTS).**

hi

KHOZA L.H.

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko

swa xikambelo xa

“DEGREE OF MASTER OF ARTS”

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DOK. O.R. CHAUKE

LEMBE: 2014

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa
*NXOPAXOPO WA SWITANDZHAKU SWA
VUGUDUKA EKA MATSALWA YA XITSONGA
LAMA NGA HLAURIWA (THE INVESTIGATION
OF CHALLENGES CAUSED BY LABOUR
MIGRANT SYSTEM IN THE SELECTED
XITSONGA TEXTS)* i ntirho wa mina naswona a wu
si tshama wu endliwa eka Yunivhesiti leyi hambu
yin'wana. Matsalwa lama tirhisiweke na ku tshahiwa
ma kombisiwile hi mfanelo.

L.H. KHOZA

2014

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

(i)

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa *NXOPAXOPO WA SWITANDZHAKU SWA VUGUDUKA EKA MATSALWA YA XITSONGA LAMA NGA HLAWURIWA (THE INVESTIGATION OF CHALLENGES CAUSED BY LABOUR MIGRANT SYSTEM IN THE SELECTED XITSONGA TEXTS)* i ntirho wa mina naswona a wu si tshama wu endliwa eka Yunivhesiti leyi hambi yin'wana. Matsalwa lama tirhisiweke na ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

NAME

DATE

(ii)

XIKHENSO

Ndzi khensa swinene muleteri wa mina Dok. O.R. Chauke loyi a ndzi lehisele mbilu loko ndzi tsala xitsalwana lexi.

Ndzi khensa na valeterikuloni eka Ndzawulo ya Xitsonga na Tindzawulo leti tin'wana ta tindzimi ta Xintima, eYunivhesiti ya Limpopo, lava va hoxeke xandla hi ku ndzi lulamisela no kondletela ntirho wa mina eka ndzavisiso lowu.

Tatana N. Mahime a wu siyiwi handle eka ku thayipa na ku pfuneta hi tin'wana ta timhaka eka ndzavisiso lowu ku kondza wu hela.

A ndzi rivali ku khensa na vatswari lava va ndzi tiseke emisaveni, ku va mi ndzi susumetile ku nghena xikolo hambiloko swi ri karhi swi tika, hikokwalaho ka vusweti lebyi a byi ri kona. Ndzi ri wena Phineas na Esilina Machabe mi nga heli matimba yo kombisa nkoka wa dyondzo.

Ndzi nga va ndzi endla xihoxo loko ndzo rivala nuna wa mina yena Tepson Velaphi Khoza loyi a ndzi hlohleteleke ku orhovela no engetela vutivi bya mina.

Ndzi khensa na vana va mina ku va va amukerile ku va ndzi va yiverile nkarhi wo va kurisa, ndzi davula mananga ya sala ya hlangana, ku ya engetela vutivi lebyi eYunivhesiti ya Limpopo. Wena Floyd, Mfanelo na Katekani, ndzi ri matshopetana lawa a ndzi ya tlanga, hi lawa, se ya vupfile.

Ndzi khensa Xikwembu lexi xi ndzi nyikeke vutlhari byo dyondza ndzi fika laha ndzi nga kona namuntlha.

Khanimamba!

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitudes to:

Dr. O.R. Chauke, my supervisor, for his dedication towards his patience encouragement, good ideas, unselfish guidance, constructive criticism and also his hospitality towards the fulfilment of this study.

I also like to thank other colleagues in the Department of Xitsonga and other Department of African Languages of the University of Limpopo for moral support and sharing their knowledge for assisting me with some references for the study

I would like to thank my parents Phinias and Esilina Machabe for encouragement and support me. My children Floyd, Mfanelo and Katekani together with my husband for their perserverence when I was busy with my studies.

I also thank Mr Mahime N. for typing and assisting me with some ideas in this study. If it was not you, I should have not gone through it.

I also thank God the creator, who provide me with strength, knowledge and protection to finish my studies.

DEDICATION

This dissertation is dedicated to:

My parents Phineas and Esilina Machabe

My husband Tepson Velaphi Khoza

My children Floyd, Mfanelo and Katekani

(v)

XIFUNDZHO

Disethexini leyi yi fundza vanhu lava landzelaka:

Vatswari va mina Phineas na Esilina Machabe

Nuna wa mina Khoza Tepson Velaphi

Vana va mina Floyd, Mfanelo na Katekani

ABSTRACT

TITLE: NXOPAXOPO WA SWITANDZHAKU SWA VUGUDUKA EKA MATSALWA YA XITSONGA LAMA NGA HLAWURIWA (THE INVESTIGATION OF CHALLENGES CAUSED BY LABOUR MIGRANT SYSTEM IN THE SELECTED XITSONGA TEXTS)

SUMMARY OF THE STUDY

Problem Statement

This proposal investigates the life of men who left their beloved families with the aim of seeking jobs in order to support them. Most of the men when they get employed, they forget about where they come from and start new families by marrying another wives in urban areas. Furthermore this study will seek to find out how these men could get help and to restore their dignity.

Methodology

In order to achieve the aim and objectives of this proposal, the researcher will utilise textual analysis and interview method.

Significance

This study will act as wake-up call to the new generation to take into consideration the importance of where they original come from. In addition, the study will contribute to the existing knowledge and understanding the purpose of living their homes to seek employment not to start new families.

NONGONOKO WA TINHLOKOMHAKA

TIPHEJI

NDZIMA YA 01

1.1	MANGHENELO	1
1.2	XITATIMENDHE XA XIPHIQO.....	1
1.3	XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	3
1.4	NKOKA WA NDZAVISISO.....	3
1.5	MITIRHO LEYI ENDLIWEKE.....	4
1.5.1	Nxumalo (1997).....	4
1.5.2	Ndlovu (2006).....	4
1.5.3	Chauke (1991).....	5
1.5.4	Marivate (1990).....	5
1.5.5	Tshavalala (2013).....	5
1.5.6	Nkhwashu (2013).....	5
1.5.7	Khumalo (2013).....	5
1.6	MAENDLELO.....	6
1.6.1	Maendlelo ya inthavhiyu.....	6
1.6.1.1	Inthavhiyu yo ka yi nga kunguhatiwangi.....	7
1.5.3	Maendlelo ya nxopaxopo wa vuendzeni bya matsalwa.....	8

1.7	NHLONIPHO EKA NDZAVISISO.....	10
1.7.1	Ku hlayisa xihundla xa vavutisiwa.....	10
1.7.2	Ku tivisiwa ka vavutisiwa hi vuxokoxoko bya ndzavisiso.....	10
1.7.3	Ku hlayiseka ka lava lavisisiwaka	11
1.8	TINHLAMUSELO TA MATHEME YA NKOKA.....	11
1.8.1	Matsalwa.....	11
1.8.2	Maguduka.....	12
1.9	NKATSAKANYO.....	13

NDZIMA YA 02

2.	SWIVANGELO SWA VUGUDUKA.....	14
2.1	MANGHENELO.....	14
2.2	LESWI ENDLAKA LESWAKU VANHU VA KHOLWA EXILUNGWINI... 	14
2.2.1	Nkucetelo wa vusiwana eka vuguduka.....	14
2.2.2	Nkucetelo wo pfumaleka ka mitirho eka vuguduka	18
2.2.3	Nkucetelo wa xihlawuhlawu eka vuguduka.....	19
2.2.4	Nkucetelo wa dyondzo eka vuguduka.....	22
2.2.5	Nkucetelo wa ku tlakusiwa emitirhweni eka vuguduka.....	24
2.2.6	Nkucetelo wo saseka ka vavasati va le xilungwini eka vuguduka.....	26
2.2.7	Nkucetelo wo tsan`wa tindhawu leti vanhu va humaka ka tona	28

NDZIMA YA 03

3.	SWIPHIQO SWA VUGUDUKA.....	29
3.1	MANGHENELO.....	29
3.2	MIXANISEKO TO HAMBANAHAMBANA LETI HUMELELAKA EKA VUGUDUKA.....	29
3.2.1	Ku dlayisiwa hi vavasati.....	31
3.2.2	Ku dlayisiwa hi byalwa.....	35
3.2.3	Ku pfaleriwa ejele.....	37
3.2.4	Ku hambanisiwa hi mpfhuka kumbe ku ya exilungwini ku ya tirha.....	42

NDZIMA YA 04

4.	SWITANDZHAKU SWA VUGUDUKA.....	47
4.1	MANGHENELO.....	47
4.2	MAXANISEKELO YA MAGUDUKA.....	48
4.2.1	Ku lahleriwa hi leswi u nga tirhela ku vava.....	48
4.2.2	Ku fayeka ka mindyangu.....	52
4.2.3	Vavasati lava siyiweke emakaya va tinghenisa embiteni ya byalwa.....	64
4.2.4	Ku kholwa ka vavanuna exilungwini.....	67
4.2.5	Vavanuna van`wana va vuya ximandlamandla ekaya.....	69
4.2.6	Rifu leri va hlanganaka na rona exilungwini.....	70
4.2.7	Ku xaniseka ka vana.....	74
4.2.8	Ku vuya kaya hikokwalaho ka mavabyi ni ku heleriwa hi ntirho.....	75

(x)

4.3 NKATSAKANYO.....81

5. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE.....83

NXOPAXOPO WA NDLELA LEYI VATLHOKOVETSERI VO HAMBANA VA VATSONGA VA PALUXAKA RIFU HAYONA

NDZIMA YA 1

1.1.MANGHENELO

Vutlhokovetseri i matsalwa ya vutshila, yo phofula lama humesaka mabibi ya mbilu eka mutlhokovetseri ni le ka vahlayi hi ku angarhela. Nkondo (1985: 01) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku, “Mutsari i mutshila, loyi a byelaka vanhu mahungu hi ndlela yo saseka, yo nyanyula ni ku saseka. U ni nyiko yo swi endla. Xitirho xa yena i ririmi. U ri tirhisa hi ndlela yo hlawuleka”. Marito ya Nkondo ya seketela swinene leswaku vutlhokovetseri i rixaka rin’wana ra matsalwa leswi ku twisisa rona swi lavaka miehleketo yo hluteka eka mutsari na muhlayi. Leswi swi vangiwa hikuva mutlhokovetseri a tirhisaka ririmi ro gega ni xivumbeko xo karhi ku paluxa hungu ra yena. Mayelana na mhaka leyi Bill na Masunga va ri:

Some of these modern poets made a deeper exploration of the traditional eulogistic praise-poetry style, but at the same time they moved towards the expression of their own individuality both in style and content.

Mhakankulu leyi tshikileriwaka hi ntshaho wa vaBill i ku switlhokovetselo swo tala swi tlweba miehleketo ya munhu ku tlula matsalwa laman’wana. Leswi swi vangiwa ngopfu hi ku va vatlhokovetseri va tirhisa marito mantsongo ya matimba lamakulu swinene. Matimba lamakulu eka marito lama ya lava ku twisisiwa hi muhlayi ku va a kota ku va eka xiyimo xin’we ni mutlhokovetseri leswaku a kuma mhakankulu ya xitlhokovetselo hi xiheri. Switano ni mhaka ya rifu tanihi yin’wana ya mikongomelo leyi vatlhokovetseri va tsalaka hayona, mutsari un’wana ni un’wana u ni maendlelo ya yena kambe mhakankulu hileswaku u ni hungu leri a lavaka ku ri hundzisela vahlayi. Kutani ke ndzavisiso lowu wu ta paluxa ndlela leyi vatlhokovetseri vo hambana va paluxaka rifu hayona eka switlhokovetselo swa vona.

1.2. XITATIMENDE XA XIPHIQO

Mbiti (1987: 31) u boxa mhaka leyi landzelaka: “ African people observed the world around them and reflected upon it. They experienced and witnessed the processes of birth, growth, procreation and death, they felt the agonies of the body and mind, hunger and thirst, the emotions of joy, fear, and love”. Marito lama ya komba swinene leswaku mavonele ya vutomi ya tumbulukile na ku sungula eka vanhu va Afrika hi ku xiyisisa mitlhotlho yo hambana leyi va hlanganaka na yona.

Ku ya emahlweni Mbiti u ri: “ These views are expressed in myths, legends, proverbs, rituals, symbols, beliefs and wise sayings”. Nakambe u tlhela a ku: “ In some parts of Africa when a major calamity like an earthquake or murder befalls people, sacrifices may be made to the divinity of the earth”. Leswi swi hi komba leswaku rifu ri tumbulukile khale swinene. Ku na ku tshemba ka leswaku rifu ri tumbulukile hi tindlela to hambana. Xikombiso, Xikwembu xi nyikile vanhu khuwana leri nga pfariwa leswaku va ri hlayisa, na leswaku va nga ri pfuli hambi ko va njhani. Hi ku hiseka kumbe hi xihoxo un’wana u pfurile khuwana leriya ko va loko rifu ri kotile ku humela ehandle. Hileswi ku tshembiwaka leswaku rifu ri tumbulukile xiswona. Ku na ku tshemba ka leswaku rifu ri tumbulukile khale swinene. Nakambe ku na ku tshemba leswaku loko munhu a fa ku na xivangelo xa ku dlawa ka yena. Tsalwa leri ri ta pfuna ku xopaxopa switlhokovetselo hi vutshila swinene.

Vatlhokovetseri vo hambanahambana va vulavula hi rifu. Mhaka ya rifu yi khumba vanhu hi tindlela to hambana. Van’wana va vulavula hi rifu hikuva va lahlekeriwile hi varhandziwa va vona, van’wana va vulavula hi rifu tanihi xifaniso kumbe ku ehleketelela leswi vanhu va nga tikeriwa hi xiyimo xo karhi laha eku hanyeni kumbe evuton’wini. Van’wana mhaka ya rifu yi va khumba hi xiviri, hikwalaho ka ku hlupheka na ku xaniseka hikwalaho ka ku loveriwa hi varhandziwa va vona. Vatlhokovetseri lava va vulavula hi rifu ni swivangelo leswi sukelaka eka ku xaniseka ni ku hlupheka ku fika laha van’wana va vuyeriwaka hikwalaho ka xiyimo lexi. Ndlela leyi vatlhokovetseri va vonaka hayona rifu ya hambana.

1.3. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

1.3.1 Malungana (1994)

Malungana (1994) u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Vudokodela ya *Vuphati: Praise Poetry in Xitsonga*. Eka dyondzo leyi Malungana u rhangana hi ku nyika vuxokoxoko hi ku angarhela, bya mitirho ya vuphati leyi nga endlwa eka tindzimi to hambana ta Xintima eAfrika-Dzonga, eDzongeni wa Afrika ni le matikweni man'wana ya Afrika.

Dyondzo ya Malungana yi komba ntirho wa vuphati exikarhi ka vanhu mayelana ni swa mfuwo wa rixaka, swa tipolitiki, swa vukhongereri, swa dyondzo ni swa ikhonomi. Maendlele ya vahangalasi va le ka xiya-ni-moya ya ku bumabumela na wona ya kaneriwa.

Vuphati, tanihi vutlhokovetseri hi ku angarhela byi tirha ngopfu hi vufanisi lebyi byi humelelaka hi xivumbeko xa vuyimeri, nthatelo, xigego, xihlambanyiso ni vusasekisi eka swiphato leswi xopaxopiwaka eka dyondzo leyi. Mbuyelelo hi ku angarhela, kun'we ni mbuyelelo wa mipfumawulo hi ku hambana ka yona, na swona swa kombisiwa eka swiphato leswi xopaxopiwaka. Hinkwaswo leswi swi kombisa matirhiselo ya ririmi eka swiphato swo hambana.

1.3.2 Risenga (1995)

Risenga (1995) u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Mastasi ya "*A Comparative Study of Satire and Humour as Communicative Strategies in the Poems of Four Tsonga Poets*". Eka ndzavisiso lowu Risenga u pimanyisa vutlhokovetseri by vatsari va mune, G.J. Maphalakasi, M.M. Marhanele, B.J. Masebenza na E.M. Nkondo mayelana ni matirhisele ya vona ya nhlekulo ni fenya tanihi tindlela to paluxa hungu. Eka ndzavisiso wa yena u humesela erivaleni mhaka ya nkoka ya maavele ya matsalwa hi tinxaka (genres), hi ku kombisa leswaku ku pfa ku vutisiwa loko nhlekulo ni fenya swi ri tinxaka

ta matsalwa. U heta hi ku vula leswaku swilo leswimbirhi swo va swihlawulekisi ntsena swa matsalwa ya tinxaka to karhi.

Nhlekulo ni fenya swi vanga ku hleka. Swi paluxiwa hi swigaririmi swo fana ni xikhovolelo, vuyimeri, nthathelo ni swin'wana. Mhaka ya murunguri wa hungu na yona i ya nkoka. Loko a hlerile swithokovetselo swa vatsari lava, Risenga u kuma Maphalakasi a ri yena a koteke ngopfu ku tirhisa nhlekulo ni fenya eku paluxeni ka hungu ra yena.

1.3.3 Mona (1997)

Mona (1997) u ndlile ndzavisiso wa dyondzo ya Mastasi wa "*The Teaching of Xitsonga Poetry to Secondary School Learners in Mhala, Mpumalanga Province with Special Reference to a Sample of the Poems from the Anthologies of Masebenza B.J., Chauke S.P. and Magaisa M.J.*" Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u kombisa leswaku vutlhokovetseri bya Xitsonga byi nga vonaka swinene ntsena loko byi xiyiwa exikarhi ka vutlhokovetseri byo hambana eka matimu ya matsalwa hi ku angarhela, ku sukela eka mikarhi ya khale ku fikela sweswi, ivi a nghena eka vuxokoxoko bya vutsari bya Afrika-Dzonga ni bya Xitsonga, ku fikela loko a fika eka vatsari lavanharhu va dyondziwaka.

Exikarhi ka leswi kumiweke hi mulavisisi i ku vuyeleriwa ka mikongomelo yin'we, tanihi *vusiwana, manyunyu, vuntshwa, vavasati, vudyuhari, vukati, vuxisi, vuloyi, vutitsongahati, vumunhu, vuoswi ni rirhandzu*. Mulavisisi u bumabumela ku va vatsari va Vatsonga ni tikhampani ta vuhangalasi bya tibuku va twanana hi mikongomelo yintshwa yo tsala hi yona, ku papalata leyi se yi tlhuvutsiweke ngopfu.

1.3.4 Nxumalo (2000)

Nxumalo (2000) u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Mastasi wa *Nxopaxopo wa Vutlhokovetseri bya M.J. Magaisa* (1981, 1987). Ntirho lowu wa yena wu kumile xiyimo xo hlawuleka eka tidyondzo ta yena ta Masitasi. Ku va a veka vutlhokovetseri bya

Magaisa eka xiyimo lexi faneleke eka vutlhokovetseri bya Xitsonga hi ku angarhela, u pimanyisile hi ku komisa vutlhokovetseri bya mutsari loyi ni bya W.Z. Nkondo (1989), B.H.M. Mashele (1982), B.J. Masebenza (1982), G.S. Mayevu (1988), na M.M. Marhanele (1978). Leswi u swi endlile ehansi ka nhlokomhaka ya “Mfambelano wa matsalwa”.

1.3.5 Madalane (2001)

Madalane (2001) eka dyondzo ya yena ya Mastasi u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *Mpimanyiso wa Vutlhokovetseri bya J.T. Manganyi, V.A. Mudau na M.T. Nkkhwashu*. Eka dyondzo leyi Madalane u kombisa ku yelana ni ku hambana ka mikongomelo leyi vatsari va tsalaka hayona. U kombisa leswaku vambirhi va vatsari lava i vaxisati, kambe vutsari bya vona a byi kombi tlhelo mayelana ni rimbewu.

Madalane u kombisa leswaku mikongomelo leyi vatsari lava va tsalaka hayona yi katsa *rifu, ta vukati, vukhonger, rirhandzu, ntumbuluko* ni yin'wana. Eka mapaluxelo ya vona ya hungu va komba vutshila byo tirhisa swigaririmi swo hambana leswi katsaka xigego hi ku anama ka xona, ni xigego tanihi xigaririmi xo karhi, vuyimeri, vumunhuhati, onomatopiya ni xivutiso xo pfumala nhlamulo eka vutlhokovetseri lebyi, ku tlhela ku kombisiwa ni nkoka wa swona.

1.4. MAENDLELO

Ndzavisiso lowu wu ta hlengeleta mahungu hi ku tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa na nxopaxopo wa matsalwa. Maendlelo lama ya ta va ya ri lawa ya nga ringanela tanihi loko ma ta kota ku olovisela mulavisisi ku kambela tindlela to hambana ta mapaluxelo ya rifu hi vatsari vo hambana.

1.4.1 Nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa

Eka nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa, mulavisisi u ta hlengeleta vutivi hi ku tirhisa matsalwa ya tinxakaxaka, tijenala, tidikixinari na maphephahungu. Crystal (1997; 71) u hlamusela nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa loko a ku:

Textual analysis is the skill of deconstructing media text, that is, a detailed examination of the way in which a text has been constructed to convey a particular message.

Nhlamuselo leyi yi hi kombisa leswaku eka maendlelo ya muxaka lowu ku xopaxopiwa timhaka leti khumbaka vutomi kumbe hanyelo ra vanhu. Endlelo leri ra yelana swinene na leri hlamuseriwaka hi Newman (1997:31) loko a ku:

Content analysis is a research in which the content of a communication medium is systematically recorded and analyzed.

Marito ya Newman laha henhla ma kombisa leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa i thekiniki yo kambela vuxokoxoko bya mahungu eka matsalwa hi ku hambanahambana ka wona. Newman (Opict.; 273) u ya emahlweni a ku: "The content refers to words meaning, pictures, symbols, ideas, themes or any message that can be communicated".

Hi ku katsakanya tihlamuselo leti nyikiweke laha henhla hi vatsari vo hambana hambana hi nga vula leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa i maendlelo yo kumisisa vuxokoxoko na vundzeni bya mahungu.

1.4.2 Nxopaxopo wa matsalwa

Eka ndzavisiso lowu hi ta tirhisa na maendlelo ya nxopaxopa wa matsalwa. Nxopaxopa wa matsalwa i maendlelo lama hawona tsalwa ri tlhantlhiwaka ku kombisa leswi ri nga vumbekisa xiswona. Schreiber (1965; 1) u nyika nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi: "Literary criticism is the business of evaluating the merits and demerits of a literary work of art".

Nhlamuselo leyi yi hi kombisa leswaku nxopanxopo wa matsalwa i ku kuma leswi khensekaka na leswi swi nga khensekiki eka tsalwa. Hi ku katsakanya, nxopaxopo wa matsalwa i maendlelo lama muxopaxopi a ma tirhisaka ku xopaxopa matsalwa hi xikongomelo xo kuma leswi khensekaka kun'we ni ku tsana eka matsalwa kumbe tsalwa. Grace (1965; 28) u kombisa leswi landzelaka mayelana na nxopaxopo wa matsalwa: "Our aim should be to enjoy books, not to condemn them".

Ntshaho lowu nga laha henhla wa Grace wa tiyisisa leswaku hi fanele ku hlaya tibuku hi xikongomelo xo lava vutivi ni ku hungasa, kambe ku nga ri hi xikongomelo xo ti sandza. Peck et. al (1986; 149) u ri;

Literary criticism is regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works. It does not mean finding fault with...Criticism as an academic activity expresses the reader's sense of what is happening in the text.

Marito lama laha henhla ya boxa leswaku xikongomelo xo xopaxopa matsalwa a hi ku lava swihoxo swa wona kambe i ku lava ku kumisisa hungu leri mutsari a kongomeke ku ri hundzisela vahlayi xikan'we no twisisa kumbe ku kuma vutshila bya mapaluxelo ya timhaka hi mutsari.

1.5. MATIKHOMELO EKA NDZAVISISO

1.5.1 Mpfumelelo wo endla ndzavisiso

Nhlonipho eka vulavisisi i mhaka ya nkoka swinene hikuva yi tiyisisa leswaku vanhu va nga chavi ku tikatsa eka ndzavisiso nakona va vulavula ntiyiso va nga chavi nchumu. Babbie (2007:118), Bless na Higson-Smith (2000:100) na Welman, Kruger, na Mitchell (2006:201), va hlamusela leswaku ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu fanele ku hlayisa xihundla xa loyi aku nyikaka vuxokoxoko. Eka ndzavisiso lowu ndzi ta landzelela milawu hinkwayo ya vulavisisi. Xo sungula ndzi ta kombela Yunivesithi ya Limpopo ku ndzi basisa na ku ndzi nyika mpfumelelo leswaku ndzi nga endla ndzavisiso, leswi vuriwaka "*ethical clearance*". Ndzi ta tsala papila ndzi kombela ku nyikiwa mpfumelelo wa ku endla ndzavisiso eka Nhloko ya Xifundzha xa Dyondzo xa Bohlabela. Loko ndzi

nga si sungula ndzavisiso, ndzi ta hlamusela na ku kombela vanhu hinkwavo leswaku va tikatsa eka ndzavisiso. Ndzi nge boheleli na un'we ku enghenela ndzavisiso a nga swi lavi. Ndzi ta va hlamusela leswaku va pfumeleriwa ku tshika exikarhi ka vulavisisi loko va twa va nga ha swi tsakeri ku ya emahlweni.

1.5.2 Ku amukela ku va na xiave eka ndzavisiso

Xo sungula vanhu lava tikatsaka eka mindzavisiso va fanele va hlamuseriwa xikongomelo xa ndzavisiso va nga si pfumela ku tikatsa eka ndzavisiso (Informed consent). Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta hlangana na muvutisiwa, kutani a n'wi hlamusela timhaka hinkwato ta ndzavisiso. Loko mulavisisi a n'wi hlamuserile, u ta n'wi vutisa loko a tsakela ku tikatsa eka ndzavisiso. Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta vhakela vavutisiwa, a va hlamusela hi ndzavisiso lowu kutani endzhaku a va kombela ku va eka ndzavisiso. Xavumbirhi, vanhu a va fanelangi va boheleriwa ku va eka a ndzavisiso. Mulavisisi u fanele a pfumelela un'wana na un'wana ku ala loko a nga swi tsakeli, kumbe ku tshika ndzavisiso exikarhi loko a nga ha swi tsakeli. Loko munhu a tikatsa eka ndzavisiso a nga swi tsakeli, u ta vulavula mavunwa eka ndzavisiso wolowo.

1.5.3 Ku hlayisa xihundla eka ndzavisiso

Mhaka yin'wana ya nkoka, mulavisisi u fanele a nga boxi mavito ya vanhu, na mavito ya laha va tirhaka kona (Right to privacy and anonymity). Leswi swi na nkoka swinene hikuva swi nga veka vanhu valavo ekhombiyeni. Vanyiki va mahungu ya ndzavisiso a va fanelanga ku tiviwa hi vanhu lava nga ta hlaya rhipoto ya ndzavisiso hikuva nkarhi wun'wana va nga va ekhombiyeni ra ku biwa, ku dlayiwa hi vanhu kumbe va khomisiwa tingana. Switirho hinkwaswo swa ndzavisiso swi fanele ku khiyeleriwa swi hlayiseka.

1.5.4 Ku hlayiseka ka lava lavisisiwaka

Ndzi ta va byela leswaku mavito ya vona ya ta va xihundla. Ndza tshemba leswaku hi ndlela leyi vanhu lava nga ta tikatsa eka ndzavisiso va ta va va tshunxekile ku nyika vumbhoni kumbe mahungu lawa ya hetisekeke ya ntiyiso. Ndzi ta tlhela ndzi va

hlamusela leswaku loko va ri eka ndzavisiso lowu a ku na xilo na xin'we lexi nga ta va vangela khombo, ku khoma hi tingana kumbe ku vilela.

1.6. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lemukisa Vatsonga leswi rifu ri humelerisaka xiswona eka vutomi bya vanhu. Hi tlhela hi kombisa leswaku loko rifu ri humelerile, vatswari, vanghana, vamakwavo na maxaka, a va ha twanani kumbe ku hlamulana. Va tlhela va pfukelana matimba, va lota matlhari va dlayana. Xitsalwana lexi xi ta lemukisa vanhu leswi landzelaka:

- ❖ Ku lemukisa Vatsonga leswaku ku hava munhu loyi a nga na matimba ehenhla ka rifu handle ka Muvumbi
- ❖ Ku lemukisa Vatsonga leswaku rifu i ra Xikwembu kambe ku nga ri sathani.
- ❖ Ku hlohletela vanhu ku anamisa miehleketo ehenhla ka rifu.
- ❖ Ku komba vahlayi nkoka wa ku twisisa swiyimo swo hambana swa vutomi.

1.7. NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku kombisa ndlela leyi vatsari vo hambana va paluxaka rifu hayona. Vatsari van'wana va paluxa rifu tanihi gama ra nsele leri dlayaka hikokwalaho ka mona. Van'wana vatsari va kombisa rifu tanihi rikhozi leri vutlaka swikukwana hi xikongomelo xo ya susa ndlala hi swona. Vatsari van'wana va kombisa rifu tanihi nchumu lowu hanyaka wu nga ri na ntwelavusiwana. Vatsari van'wana va kombisa rifu ku ri ndlela yo twisa vaakatiko ku vava. Van'wana vatsari va kombisa rifu ku ri ndlela yo hambanisa na ku twisa varhandzani, maxaka na vanghana ku vava.

Rifu eka vatsari van'wana va ri kombisa ku ri ndlela ya munhu kumbe vanhu loko va nga ha lavi ku hanya hikokwalaho ka swiphiso swa vona va tidlaya. Va vona rifu ku ri ndlela yo antswa ya ku hundza emisaveni. Vatsari van'wana va hlamusela rifu ku ri ndlela leyi van'wana vanhu loko va yivile mali kumbe xan'wanchumu va chavaka ku ya

ejele va ku swa antswa va tidlaya. Van'wana vanhu va tidlaya hikokwalaho ko ka va nga swi tivi leswaku va hanyela yini. Kasi van'wana vanhu vo lungha va kahle va dlaya hi valoyi, va va dlayela nsele vana va vanhu. Eku heteleleni ku ri munhu u fise ku yini kumbe u dlaye hi yini sweswo hi swi vitana rifu. Tani hilaha hi nga hlamusela hakona rifu ri ta hi tindlela to hambanahambana. Ndzavisiso lowu wu ta endla leswaku vahlayi va matsalwa va tiva swiyimo swo hambana swa matelo ya rifu evuton'wini bya vanhu. Hina vanhu va misava hi fanele hi ri amukela.

1.8. TIHLAMUSELO TA MATHEME

1.8.1 Rifu

Loko hi vulavula hi rifu, hi kongomisa ngopfu eka munhu loyi moya lowu a wu hefemulaka wu nga suka endzeni ka miri wa yena. Loko moya lowu wu humile endzeni ka yena munhu loyi a nga ha koti ku endla xan'wanchumu. Hi vulavula hi munhu loyi a nga hundza kumbe ku hi siya laha misaveni. Hi vulavula hi munhu loyi na siku na rin'we a nga ta ka a nga ha vuyi. Munhu loyi u endzele vakokwana, maxaka na lava yena a nga va tshembisa leswaku u ta hlangana na vona loko a hi siyile laha misaveni. Munhu loyi a nga lova laha a nga kona a nga ha koti ku endla kumbe ku twa xan'wanchumu. Leswi swi seketela hi Cambridge 2008; 356) loko a ku: "not living", leswi vulaka leswaku munhu loyi a nga ha hanyi.

Loko xilo xi file xa ha ri hava vutomi. Cambridge (2008) loko a ya emahlweni u ri: "If a part of your body is dead, you cannot feel it", leswi vulaka leswaku loko xiphemu xin'wana xa miri wa yena xi file ku va ku ri hava vutomi. U tlhela a kombisa nakambe hi ndlela leyi: "If a place is dead, it is too quiet and nothing interesting happens there". Marito lama ma tiyisisa leswaku loko ndhawu yi file kumbe yi nga hanyi a yi na vutomi a ka ha humeleli nchumu wo khata kumbe ku tsakisa eka yona. Mbiti (1987:110) yena u hlamusela rifu a ku: "Death is one of the most universal and mysterious experiences". Rifu i nchumu lowu wu hlamarisaka swinene naswona ri humelela kun'wana na

kun'wana eka swivumbiwa hinkwaswo. Ri humelela hikwalaho ka tindlela to hambana. Xikombiso, Rifu ra ntumbuluko, ku rhukaniwa, rifu ri nga va kona hikwalaho ka mimoya yo biha. Ri nga tlhela ri vangiwa hikwalaho ka swiyila.

1.8.2 Vutlhokovetseri

Mpaluxo wa nhlamuselo ya “vuthlokovetseri” wu ta hi pfuna ku twisisa hi vuenti bya nhlokomhaka leyi. Marivate u hlamusela vutlhokovetseri hi ndlela leyi:

Vutlhokovetseri i mphofulo wa miehleketo lowu heleketiwaka hi ntwiwo lowukulu wa mbilu. Mphofulo lowu wu paluxiwa hi ririmi ro khavisiwa.

Marivate u tiyisisa ku va vutlhokovetseri byi phofula ku titwa ka vatsari va byona. Nkuzana (1988: 146) yena u vula leswi landzelaka hi vutlhokovetseri: “ Poetry is an expression of emotions through the use of figurative language”. Marito lama ma paluxa ku va vutlhokovetseri ku ri laha mutsari a humeselaka erivaleni ku titwa ka yena. Mutsari u hundzisela vahlayi hungu ra yena hi ku tirhisa ririmi ro gega hi xiyimo xa le henhla. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi Dikixinari ya Cambridge loko yi ku: “Poetry is an art form in which human language is used for its aesthetic qualities in addition to, or instead of it's national and semantic content.” Leswi swa ha tiyisisa vutshila lebyi vatsari va tirhisaka ku humesela erivaleni leswi va titwisaka xiswona.

1.8.3 Vumunhuhati

Vumunhuhati i ndlela leyi hayona mutsari a tirhisaka nyiko kumbe vuswikoti bya yena ku vumba swimunhutatwa endzeni ka switlhokovetselo. Leswi swi seketeriwa hi Kreuzer (1964; 100) loko a ku: “ ... to attribute human characteristics and feelings to inanimate objects...” Mutsari u kota ku vumba emiehleketweni ya muhlayi ku fikela laha ximunhuhatwa xi hundzukaka munhu wo hanya, loyi u nga n'wi vengaka kumbe ku n'wi

rhandza hambi ku n'wi twela vusiwana. Gray (1984) u hlamusela vumunhuhati loko a ku:

Personification...a variety of figure or metaphorical language in which things or ideas are treated as if they were human beings with human attributes and feelings.

Vumunhuhati byi tirha ku khavisa ririmi ra mutlhokovetseri. Hi ku tirhisa vumunhuhati, mutlhokovetseri u endla leswaku muhlayi a kota ku vumba emiehleketweni ya yena xifaniso xa mhaka leyi a yi hlamuselaka. Hi ndlela leyi muhlayi u kota ku twisisa hi ku olova hungu leri mutlhokovetseri a n'wi phofulelaka rona.

NDZIMA YA 2

2.1 NXOPAXOPA WA SWITLHOKOVETSELO LESWI SWI VULAVULAKA HI RIFU

2.2 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku ta xopaxopiwa switlhokovetselo leswi swi vulavulaka hi rifu. Switlhokovetselo leswi swi ta va swi hlawuriwile eka tibuku ta vatsari vo hambanahambana:

2.3 NXOPAXOPO

2.3.1. Swifaniso swa vutomi (Marhanele, 1987)

2.3.1.1 Ha ri chava hinkwenu (1987:10)

1. Loko ri xile ho twa ku: "Mina ...
2. Mina ... mina, a ndzi ri chavi."
3. A wu chavi? Famba, u nga hi nyangatsi!
4. Ku nga si hela xiphemu xo sungula xa horo,
5. Ho twa rito ro sungula:
6. "Yoo ..., ndzi file mananooo!"
7. O, hi kona u tsundzuka mana wa wena,
8. Leswi a nga fa ke!
9. U lava a pfuxiwa hi mani?

10. Exigondzwanini nhwana ni jaha vo kokova kunene,

11. Jaha ri le xidziveni xa vunwa;
12. Ri lo kho, ku xisa n'wana wa vanhu;
13. "Mina ndzi tlhari ra wena,
14. Ndzi nhlo-nhlori ya vutomi bya wena."
15. Hi nkarhi wolowo xifamona ni sawula gaa!
16. Ho sala hi vona hi ritshuri;
17. Ri andlale magoza:
18. Phela a byi hanyeriwi.
19. Nhwana a sala nato a lo julujulu!

20. Ekusuhi ni masirha;
21. Wanuna un'wana u khomile nghole,
22. Mabibi ya mbilu ya n'wi kombe rona,
23. U lava ku hetisisa matsalwa ya mbilu yakwe.
24. Hi nkarhinyana emurhini galagala!
25. Nghole yi bohiwa ni rhavi;
26. Nhamu na yona yi khavisiwe hi nghole leyi,
27. Wa ticukumeta yena, u lava ku dlaya vuyena,
28. Kasi phorisa ra tiko ra n'wi vona.

29. A nga si fika exikarhi ka rendzo;
30. Rendzo ro ya kwalomo,
31. Ndzi ta ku hi kwihhi?
32. Leswi ku ngo tiviwa hi tinxolwe ta rifu!
33. Phorisa ra vanhu galagala!
34. Nghole ya rifu tlibu!
35. Ehansi wanuna bu!
36. Mahlo ya lo hlazaa!
37. Rihlakahla enon'weni hontloo!

38. Vulavula phela doo!
39. Endzhaku ka xinkadyana ko twala ku:
40. “E, kasi swi tani?”
41. Phorisa: “A wu kolwanga, wa ha lava ku hlantswiwa?”
42. Wanuna: “Swi ringene, ndzi khotse ncila.”

43. Egondzweni ro ya eMoriya;
44. Xipandzamananga xi lo hontlo, hi vapfumeri.
45. Vo phe ro: “Byako byi tele endlwini ya Tatana.”
46. Enjhikweni xipandza-mananga voya!
47. Xi lava ku va peperha.
48. Hinkwavo xikan’we i vuyoyoyo!
49. O, kasi ma ri chava?
50. Leswi byako byi nga tala endlwini ya Tatana?
51. Se mi chava yini?

52. Magaza, hinkwerhu ha ri chava,
53. Loyi a nga ri chaviki i mbyana ya rihuhu.
54. Ndzi ba lexi dumaka;
55. Hinkwerhu a hi toloveleni munyu na rona.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u paluxa hi ndlela leyi vanhu va tiendlaka va ri na vurhena hi kona hi ku tiyisisa leswaku a va chavi rifu. Hinkwerhu ha swi tiva leswaku ku hava munhu na un’we loyi a nga chaviki rifu. Eka ndzimana yo sungula mutsari u paluxa hungu leri hi ndlela leyi:

1. Loko ri xile ho twa ku:”mina ...
2. Mina...mina, a ndzi chavi,

3. A wu chavi? Famba, u nga hi nyangatsi!

Eka mitila ya 1 na 2, mutsari u hi kombisa hi munhu wa xityanhlana, loyi a tikombaka a nga chavi rifu. Kasi ntila wa 3, wu kombisa ku va lava a nga na vona va siringekile hileswi a swi vulaka hikokwalaho ka leswi va swi tivaka leswaku rifu ri ta hi tindlela to hambana naswona a ri hlawuli. Mutsari u ya emahlweni a ku:

4. Ku nga se hela xiphemu xo sungula xa horo,
5. Ho twa rito ro sungula:
6. yoo...; ndzi file mananoo!”
7. O, hi kona u tsundzuka mana wa wena,
8. Leswi a nga fa ke!
9. U lava a pfuxiwa hi mani?

Eka mitila ya 4, 5 na 6, mutsari u kombisa leswaku endzhaku ka nkarhinyana munhu luya a tikomba a nga ri chavi rifu loko se ri n’wi fikerile u sungula ku va na rhumbyana, a hetelela hi ku kalakala na ku tsundzuka mana wa yena. Leswi swi kombisa ku va rifu ri chavisa loko se ri ngenhile emutini. Riencisi ra yoo, ri kombisa ku va munhu loyi a rila a rilela ku pfuniwa hi van’wana. Mitila ya 7, 8 na 9, yi kombisa ku va lava a ri na vona va hlamala na ku vutisa loyi leswaku na yena wa ri chava rifu naa!

Eka ndzimana leyi landzelaka hi twa mutsari a ku;

10. Exigondzwanani nhwana ni jaha vo kokova kunene,
11. Jaha ri le xidziveni xa vunwa,
12. Ri lo kho, ku xisa n’wana wa vanhu:
13. Mina ndzi tlhari ra wena,
14. Hi nkarhi walawo xifamona ni sawula gaa!

16. Ho sala hi vona hi ritshuri;
17. Ri andlale magoza:
18. Phela a byi hanyeriwi
19. Nhwana a sala nato a lo julujulu!

Eka ndzimana leyi mutsari u hi kombisa varhandzani va ri karhi va famba va nga jahangi kutani va fikeriwa hi rifu va nga ehleketanga nchumu. Leswi swi kombisa ku va rifu ri gongondza nkarhi wun'wana na wun'wana eka xivumbiwa xin'wana na xin'wana xa Xikwembu. Mutsari u tirhisile rito “*kokova*”, ku hi kombisa leswi a va fambisa xiswona. Xifaniso lexi xa nyoka xi kombisa ku va va famba va tumberile. Ntila wa 14 wu paluxa leswi jaha leri ri nga dlayisiwa xiswona loko ra ha ri ku hembeleni ka nhwana wa rona hi tlhelo ra rirhandzu. Endzhaku ka ku dlaya jaha leri xifamona lexi xi sukile xi tsutsuma hi ku chava leswaku vanhu kumbe vinyi va mudlayiwa va nga nga xi dlaya na xona. Mutsari u tirhisile riencisi julujulu, ku kombisa leswaku nhwana loyi u sarile a chuwile, a hetelela hi ku ka a nga ha tivi lexi a faneleke ku xi endla.

Xitlhokovetselo lexi na xona xa ha kombisa ndlela leyi rifu ri taka hayona eka munhu laha misaveni. Laha mutsari u kombisa ku va rifu ri ta hi ndlela yo tisunga. Hi vona wanuna a khomile ntambhu yo tisunga hi yona emurhini, laha vafi va lahliwaka kona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

20. Ekusuhi ni masirha;
21. Wanuna un'wana u khomile nghole,
22. Mabibi ya mbilu ya n'wi kombe rona.
23. U lava ku hetisisa matsalwa ya mbilu yakwe.
24. Hi nkarhinyana emurhini galagala:
25. Nghole yi bohiwa ni rhavi;
26. Nhamu na yona yi khavisiwe hi nghole leyi.

27. Wa ticukumeta yena, u lava ku dlaya vuyena,
28. Kasi phorisa ra tiko ra n'wi vona,

29. A nga se fika exikarhi ka rendzo
30. Rendzo ro ya kwalomo.
31. Ndzi ta ku hi kwihi?
32. Leswi ku ngo tiviwa hi tinxolwe ta rifu!

Eka ntilwa wa 20, mutsari u tirhisile rito “masirha”, ku yimela ndhawu ya vafi, laha wanuna loyi a lava ku tisunga kona hi ringhole eka ntila wa 21. Endzhaku ka loko a nghanile emasirheni u khandziyile nsinya hi ku hatlisa, kutani a tiboha nhamu hi “ringhole” leri leswaku a ta kota ku tidlaya yena n'wini. Riencisi ra “galagala”, ri kombisa ku khandziya ka yena nsinya hi ku hatlisa. Mutsari u tirhisile rito “nghole”. Rito leri ri vula ntambhu leyi wanuna loyi a lavaka ku tidlaya hayona. Eka ntila wa 26, mutsari u tirhisile xithathelo ku hi kombisa ku saseka ka nhamu loko yi khavisiwile hi ntambu leyi a lavaku ku tidlaya hi yona. Loko wanuna loyi a karhi a endla leswi hinkwaswo a ri karhi a voniwa hi phorisa ra tiko. Loko wanuna loyi a ha tihayekile emurhini, Tatana na yena a ri karhi a n'wi vitana hi switsongotsongo, a ku: n'wananga tana eka mina. Endzhaku ka loko a tibohile hi ntambhu, u ve a lamuleriwa hi phorisa ra tiko a nga si lova. Mutsari u veka mhaka leyi hi ndlela leyi:

33. Phorisa ra vanhu galagala!
34. Nghole ya rifu tlibu!
35. Ehansi wanuna bu!
36. Mahlo ya lo hlazaa!
37. Rihlakahla enon'weni hontloo!
38. Vulavula phela doo!

39. Endzhaku ka xinkadyana ko twala ku
40. E, kasi swi tani
41. Phorisa; A wu kolwanga, wa ha lava ku hlantswiwa
42. Wanuna swi ringene, ndzi khotse ncila

Eka ntila wa 33 mutsari u tirhisile riencisi “galagala” ku hi kombisa xiyimo lexi phorisa a ri khandziyisa xiswona murhi ku pfuna wanuna loyi a lavaka ku tidlaya. Riencisi “tlibu”, eka ntila wa 34, ri kombisa xiyimo xa le henhla xa ku tsemeka ka ntambhu leyi a yi tsemiwa hi phorisa ra le masirheni hi ku hatlisa. Ku wa ka wanuna loyi hi xihatla ehenhla ka murhi ku kombisiwa hi mutsari hi riencisi bu, eka ntila wa 35. Endzhaku ka ku wa ka yena mahlo ya yena ya ve ya cinca ya va ya rihlaza. Leswi swi kombisa leswaku a ri ekusuhi na ku fa. Endzhaku ko wela ehansi wanuna loyi u humile rihlakahla ro tala enon’wini. Ku tala ka rihlakahla leri ku kombisiwa hi riencisi hontloo, leri ri nga eka ntila wa 35. Leswi swi kombisa leswaku a ri tale ku tlula mpimo. Endzhaku ka loko wanuna a wele ehansi mutsari u tirhisile riencisi doo, eka ntila wa 38, ku hi kombisa xiyimo xa ku miyela endzhaku ka loko wanuna loyi a huma erendzweni ro ya eka Tatana. Wanuna loyi hi nkarhi wolowo a a swi twile, a nga ha lavi na nchumu. Lexi a lava xona ntsena a ku ri ku hanyela maxaka ya yena, nsati wa yena na vana va yena. Hi n’wi twa a byela phorisa a ku u swi twile a nge he swi engeti nakambe.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa ndlela leyi rifu ri taka hi yona. Laha hi kuma vanhu lava va fambaka hi xifambo ku ya eMoriya. Moriya i ndhawu laha kereke ya ZCC yi nga akiwa kona. Mutsari u tirhisile ndhawu leyi ku kombisa leswaku na vakriste na vona rifu ra va fikela nkarhi wun’wana na wun’wana. Hi marito ya yena mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

43. Egondzweni ro ya eMoriya

44. Xipandza mananga xi lo hontloo, hi vapfumeri
45. Vo phe ro; byako byi tele endlwini ya Tatana

Mutsari u tirhisile rito “xipandzana mananga”, ku yimela xifambo lexi vanhu lava a va famba hi xona loko va ri karhi va ya eMoriya. Vanhu lava a va tsakile va ri karhi va yimbelela tinsimu ta kereke. Mutsari u tirhisile riencisi hontloo, ku hi kombisa xiyimo xa ku tala ka movha lowu a va famba hi wona. Ku yimbelela ka vona tinsimu ta kereke swi hi kombisa xiyimo xa ku pfumela ka vona. Swi hi kombisa swinenenene leswaku moya wa vona na timbilu ta vona a swi ri kusuhi ngopfu na Muvumbi wa vona. Ku ya hi leswi a va yimbelerisa xiswona a va fanele va nga chavi rifu. Mutsari hi n’wi twa a ya emahlweni a ku;

46. Enjhikweni xipandzamananga voya
47. Xi lava ku va peperha
48. Hinkwavo xikan’we i vuyoyoyo
49. O, kasi ma ri chava
50. Leswi byako byi nga tala endlwini ya Tatana?
51. Se mi chava yini?

Eka ntila wa 46, mutsari u tirhisile rito “xipandzamananga”, rito leri ri vula movha. Riencisi ra “voya”, eka ntila wa 46 ri kombisa ku va xifambo lexi a va famba hi xona xi lava ku wa, kutani vanhu lava a va ri endzeni ka wona va hetelela va chuwa, va nga ha tivi lexi va nga xi endlaka. Ntila wa 48 i xivutiso lexi kombisaka ku va rifu ri chawiwa hi munhu un’wana na un’wana. Mutsari u tirhisile riencisi vuyoyoyo, ku hi kombisa xiyimo xa ku chuha lexi a va ri eka xona. Vapfumeri lava va rivele leswaku byako kumbe vutshamo byi tele endlwini ya Tatana. Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u hi byela kumbe ku hi lemukisa leswaku

hambileswi vuako byi nga tala endlwini ya Tatana rifu hina vanhu ha ri chava. Ku chaviwa ka rifu ku tlhela ku hlamuseriwa hi ndlela leyi:

52. Magaza, hinwerhu ha ri chava
53. Loyi a nga ri chaviki i mbyana ya rihuhu.

Mitila leyi yi nga laha henhla ya 52 na 53 ya ha tshikilela ku va rifu ri chaviwa hi munhu un'wana na un'wana laha misaveni. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku munhu loyi a tikombaka a nga hanyangi kahle u tikomba a nga chavi rifu, yena wo tihlamala loko a lovile.

Mutsari eka ntila lowu u tiyisisa leswaku hi mpela rifu ha ri chava. U tlhela a ya emahlweni a ku ku hava loyi a nga na xitiyanhlana xa ku tshama na rona hikuva hinkwerhu rifu ha ri chava.

2.3.1.2 **Mukapa wa rifu (1978:11)**

1. Mavabyi ya misava ya tatile ngula;
2. Ya lo yimela ntsena ku boxeka ka yona.
3. Siku yi ngo to: "Wa twa!"
4. Hi herile.
5. Tsolo ri ta ba xifuva,
6. Xirhendze xi ta va enhlaneni;
7. Hi nchavo wa vongwe lebyi.

8. Siku ra kona ri to tititi!
9. Ku ta pfumala ni wa manyunyu,
10. Ku ta pfumala ni wo luka swibetso,

11. Vusopfa ni vufafadi swi ta tiandlalela sangu;
12. Loko vanhu va wa mukapa wa rifu.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku va rifu ri nga vangiwa hi mavabyi yo hambanahambana naswona ya heta vanhu hilaha ku nga heriki. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Mavabyi ya misava ya tatile ngula ya lo yimela ntsena ku boxeka ka yona.

1. Siku yi ngo to: “wa twa!”
2. Hi herile.
3. Tsolo ri ta ba xifuva,
4. Hi nchavo wa vongwe lebyi.”

Eka ntila wa 4 mutsari u hi kombisa kumbe ku hi byela leswi mavabyi ya nga tarisa xiswona etikweni ra hina. Mutsari u tirhisile rito “ngula”, ku nga laha ntshovelo wa mavele wu vekiwaka kona, ku tshikilela ku tala ka vuvabyi lebyi. Mutsari u ri siku leri ngula leyi yi nga ta boxeka hi herile hinkwerhu. U tlhela a ya emahlweni a ku hi ta tsutsuma hi nga tivi laha hi yaka kona, hi ku chava ka ku boxeka ka ngula leyi. Mutsari u ya emahlweni a ku:

5. Siku ra kona ri to tititi!
6. Ku ta pfumala ni wa manyunyu,
7. Ku ta pfumala ni wo luka swibetso
8. Vusopfa ni vufafadi swi ta tiandlalela sangu
9. Loko vanhu va wa mukapa wa rifu.

Eka ntila wa 5 mutsari u tirhisile riencisi “tititi” ku hi kombisa xiyimo xa leswaku ku ta va ku ri hava na un’we loyi a nga ta pfula nomu. U ya emahlweni a ku ku hava

na un'we loyi a nga ta tirha nchumu loko rifu ri ngehenile. Mutsari eka ndzimana leyi u hi byela leswaku hambu u xifumi, xisiwana kumbe u na thyaka kumbe u vulavula ngopfu emakumu ka swona rifu ri ku yimerile hi mahlo ngati. Mutsari u tirhisile rito "sangu" eka ntila wa 8 ku hi kombisa leswaku hinkwerhu va ta hi andlalela rona leswaku hi kota ku etlela kahle hi nga karhati munhu hambu a ri un'we. Mutsari u hi byela a tlhela a hi kombisa kahle leswaku nkarhi wa un'wana na un'wana wu ta fika.

2.3.1.3 **Swi herile (1978:22)**

1. Sirha ra wena ri pfumala swiluva,
2. Ro va ni xiluva xin'we ntsena;
3. Lexi humaka eka wa wena.
4. Hi xona xi vulaka leswi:
5. "A wu felanga un'wana handle ka mina."
6. U ri khalutile, u ri khawurisile;
7. Swi herile.

8. Loko van'wana va peleriwile a hi nchumu!
9. Nchumu hiloko ku peleriwe n'wina ntsena?
10. Swi lulamile ndzi late ndzi ri ndzexe.
11. A ndzi to yini?
12. Leswi xikumakumani a xi lo kho, endzhaku.
13. U swi khawurisile, u ri khalutile;
14. Swa wena swi herile.

15. Hi wihi ntsumbu lowu tlhomiwaka tinsiva?
16. Leswi mi ngo wu tlhoma hi timbilu to kokova!
17. Van'wana mi titota marha;

18. Mo kho, ku titota.
19. Kumbe mi fela swakudya loko a ta a heleketiwile!

20. Magaza, a hi boxeni gondzo ra ntiyiso!
21. Xisiwana ni xifumi i hlomisa emahlweni ka rifu;
22. Nawu lowukulu wa ntumbuluko wu swi vona hi tihlo ro fana,
23. A hi heleketeni ku fana vanhu lava.

24. Swi herile, u ri khawurisile,
25. Swi herile, u xi khalutile;
26. Swi herile, u hlayisekile.

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u hi kombisa kumbe ku hi byela leswaku loko munhu swa yena swi herile swa laha misaveni hiloko swilo swa yena swi fike emakumu. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

1. Sirha ra wena ri pfumala swiluva,
2. Ro va ni xiluva xin'we ntsena,
3. Lexi humaka eka wena.
4. Hi xona xi vulaka leswi,
5. A wu felanga un'wana handle ka mina.”
6. U ri khalutile, u ri khawurisile;
7. Swi herile.

Eka ntila wa 1 mustari u hi kombisa sirha ra munhu leri ri nga sasekisiwangiki hi swiluva. Xiluva lexi xi kombisa leswi murhandziwa wa yena a n'wi rhandzisa xiswona. Xi tlhela xi kombisa leswaku a nga felangi munhu un'wana handle ka yena. Mutsari u tirhisile rito “khalutile” eka ntila wa 6 ku hi kombisa xiyimo xa

leswaku murhandziwa wa yena u n'wi siyile laha emisaveni a ha n'wi rhandza. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

8. Loko van'wana va peleriwile a hi nchumu!
9. Nchumu hi loko ku peleriwe n'wina ntsena?
10. Swi lulamile ndzi late ndzi ri ndzexe.
11. A ndzi to yini?
12. Leswi xikumakumani a xi lo ndzi kho, endzhaku
13. U swi khwurisil, u ri khalutil;
14. Swa wena swi herile,

Eka ntila wa 10 mutsari u hi byela leswaku, loko munhu loyi a lovile, u ta lahliwa a ri yexe hikuva a nga na maxaka. Mitila ya 11 na 12 yi kombisa ku va vanhu va nga n'wi rhandzi hikuva na loko a fele hi munhu a va tshuneli ekusuhi kasi hi hala tlhelo van'wana a va rhandziwa swinene hikuva loko va loveriwile vanhu va ya hi xitalo ku ya phalala hi swilo swo hambanahambana. Eka ntila wa 8 mutsari u tiyisisa leswaku munhu loyi swa yena swi herile. A nga ha ri na nchumu swa yena swi herile. Eka ndzimana leyi yi landzelaka hi twa mutsari a ku:

15. Magaza, a hi boxeni gondzo ra ntiyiso!
16. Xisiwana ni xifumi i hlomisa emahlweni ka rifu,
17. Nawu lowukulu wa ntumbuluko wu swi vona hi tihlo ro fana.
18. Wu swi veka exikalweni xin'we.
19. A hi va heleketeri ku fana vanhu lava.

Mutsari eka ndzimana leyi u hi byela leswaku loko vanhu va lovile va fana; ni loko va lahliwa a va fanele va lahliwa ku fana. U tlhela a tiyisisa leswaku xisiwana na xifumi emahlweni ka Xikwembu swa fana. Mutsari eka ndzimana leyi yi landzelaka u ri:

20. Swi herile, u ri khawurisile
21. Swi herile,u xi khalutile
22. Swi herile, u hlayisekile.

Eka ndzimana leyi mutsari u tiyisisa leswaku munhu loyi u hi siyile. U tlhela a vuyelela a tirhisa rito khalutile ku hi kombisa leswaku hi mpela munhu loyi u hundzile emisaveni. Laha a nga lahliwa kona u hlayisekile. Ku hlayiseka ka yena a hi nge swi tiyisisi, swi nga tiyisisa ntsena hi lava a nga na vona kwale hanshi kumbe kwale henhlahenhla.

2.3.1.4 **Ndzi ta va na yena (1978:24)**

1. Swa boha,
2. Swo ntswi,
3. A ku na yin'wana ndlela;
4. Hambi ri ri rhengu a ri kona rin'wana,
5. Ndzi ta va na yena.

6. Siku ndzi faka,
7. Moya wa mina wu ta haha ni moya exibakabakeni,
8. Mimoya leyi yi ta famba swin'we,
9. Yi ta khomisana ndlela yin'we

10. Kambe loko xi fika endzilekanini:

11. Xikhiri xa mimoya xi ta teka xivumbeko;
12. Kambe loko yi fika endzilikanini,
13. Xikhiri xa mimoya xi ta teka xivumbeko;

14. Xona xikhiri xa nyama ni xa misava ni xa moya,
15. Wa mina moya wu to hlwephu, wu ya eka yena,
16. Kasi wa misava wu ta sala ni misava ya wona emisaveni.

17. Ndzi ta rhambiwa hi misava,
18. Kambe ndzi ta siya misava;
19. Hikuva xirhambo xa yona xi ta hundzuka xa le Henhla.
20. Ndzi ta siya mina lowa xifaniso ekhwirini ra misava,
21. Kambe ndzi ta famba mina lowo titiva;
22. Ndzi landzelela gondzo ro vona Yena.

23. Mi nga tikarhati maxaka ni vanghana,
24. Loko ndzi file swa boha!
25. Ndzi ta va ndzi nga ri kona laha mi nga ta ndzi vhakela kona;
26. Ni dzuvula ra mina a mi nga ri voni,
27. Hambu ya ri marhambu ya mina a mi nga ma kumi,
28. Ya ta hundzuka xibolwa
29. Lexi nga mi rilisa hi ku nyika ntshovelo wo tlhariha.
30. Lexi mi nga xi vona hi ya n'wina
31. I tshuka ro pfumala manjhenje kumbe tintshwa.
32. Tshuka leri mi nga ta va mi lo tivumbela
33. Hi vumba ra misava makala-nkoka.

34. Loko ndzi ta fa mi nga rhangisani
35. Mi rhwele swiluva ni fole;
36. Mi ku mi ya gandzela mina.
37. Sweswo mi ta va mi pfumala nkarhi wo huha,
38. Mi ta va mi hembile a ndzi yi ngheni yaleyo.
39. Na yena misava la mi xisaka hi ku mi pfala mahlo,

40. Phela u ta va a mi pfala mahlo loko a ku: “Lavelani haleno,”
41. Na yena misava wa kona a nge ndzi voni handle ka Yena,
42. Hikuva Yena u rhume yena.
43. Ntiyiso wa ha laya fundzhu ni kwala,
44. Mi swi tiva n’wina mi nga ta sala;
45. Vurhongo bya le sirheni a ndzi nga tivi,
46. Byona bya yindlu leyi mi ndzi akeleke yona,
47. Hikuva Yena a nge pfumeri ku ndzi ya yi khangula;
48. U lava leswaku ndzi ya khangula leya ka Yena,
49. Ku nga ri yona leya xisaka xa tuva.
50. Ndzi ta famba ndzi ya eka Yena;
51. Ndzi ta va na yena.
52. Loko ndzi fika ndzi ta hlanganisiwa hi rito;
53. Rito leri nge: “N’wananga u ndzi yingisile,
54. Kutani xiluvelo Xanga i xa wena na wena.”
55. Swa boha,
56. Swo ntswi!
57. A ku na yin’wana ndlela;
58. A ku na rin’wana rhengu,
59. Ndzi ta va na Yena.

Eka xilthokovetselo lexi mutsari u hi hlamusela leswaku loko a lovile swa boha moya wa yena wu ta ya eka Xikwembu. U tlhela a tsundzuxa vanghana na maxaka leswaku loko a lovile va nga ti eka sirha ra yena va ta chela fole kumbe ku n’wi gandzela hikuva yena u ta va a nga ha ri kona, u ta va a ri na Muvumbi wa Yena Xikwembu. Mutsari u sungula xilthokovetselo xa yena hi ndlela leyi:

1. Swa boha,
2. Swo ntswi,
3. A ku na yin'wana ndlela;
4. Hambu ri ri rhengu a ri kona rin'wana,
5. Ndzi ta va na yena.

Eka ndzimana leyi mutsari u tiyisisa leswaku loko a loville moya wa yena wu ta ya eka Xikwembu. U tirhisa marito “boha” na “ntswi” ku tiyisisa leswaku loko a loville kumbe a hundzile laha misaveni u ta ya eka Xikwembu. Eka ntila wo hetelela, mutsari u tirhisile rito ‘yena’ ku hi kombisa leswaku u ta ya eka muvumbi wa hina loko a loville kumbe a hundzile laha misaveni. Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u ri:

6. Siku ndzi faka,
7. Moya wa mina wu ta haha ni moya exibakabakeni,
8. Mimoya leyi yi ta famba swin'we,
9. Yi ta khomisana ndlela yin'we

Mutsari u tiyisisa leswaku loko a file moya wa yena wu ta haha ni mimoya yin'wana yi ya exibakabakeni. U ri mimoya leyi yi ta khomisana ndlela yi famba swin'we. Loko a yisa emahlweni u ri:

12. Kambe loko yi fika endzilikanini,
13. Xikhiri xa mimoya xi ta teka xivumbeko;
14. Xona xikhiri xa nyama ni xa misava ni xa moya,
15. Wa mina moya wu to hlwephu, wu ya eka yena,

Mimoya leyi yi ta famba swin'we yi fika endzilikanini yi hambana. Kambe moya wa yena wu ta ya eka Tatana.

15. Wa mina moya wu to hlwephu, wu ya eka yena,
16. Kasi wa misava wu ta sala ni misava ya wona emisaveni

Mutsari u hi kombisa leswaku siku leri yena a lovaka, mimoya ya yena yi ta ya ematilweni, loko yi fika endzelekanini wun'wana wu ta sala emisaveni kasi wun'wana wu ya eka Xikwembu Tatana. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

17. Ndzi ta rhambiwa hi misava,
18. Kambe ndzi ta siya misava.

Mutsari eka ntila wa 17 u hi hlamusela leswaku u ta velekiwa, a ta a ta hanya emisaveni. Endzhaku ka nkarhi u ta lova a siya misava leyi a ya eka Xikwembu. Hi n'wi twa a tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

22. Ndzi landzelela gondzo ro vona Yena.

Mimoya ya yena yi ta famba yi landzelela ndlela yo vona Yena. Mutsari u ya emahlweni a ku:

23. Mi nga tikarhati, maxaka ni vanghana,
24. Loko ndzi file swa boha
25. Ndzi ta va ndzi nga ri kona laha mi nga ta ndzi vhakela kona.

Hi mitila ya 23, 24 na 25 mutsari u byela maxaka na vanghana leswaku va nga ti esirheni ra yena. U ri yena u ta va a nga ri kona. Hina ha swi tiva leswaku loko

munhu a loville, maxaka va ta rhambana va ya emasirheni va ya chela fole. Van'wana va ya emasirheni ku ya gandzela. Mutsari u ya emahlweni a va hlamusela leswaku sirha ra yena ri ta va tshuka laha vaakatiko va nga ta tsandzeka ni ku khoma majenje kona. Hi n'wi twa a ku:

32. Tshuka leri mi nga ta va mi lo tivumbela,
33. Hi vumba ra misava makala-nkoka.

Mitila ya 32 na 33 ya ha tiyisisa ku va loko munhu a hundzile emisaveni a tlhelela a celeriwa eka yona leswaku a ta tlhela a endla misava yin'wana. Moya hi wona wu tlhelelaka ehenhla wu ri woxe. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

34. Loko ndzi ta fa mi nga rhangisani
35. Mi rhwele swiluva ni fole.
36. Mi ku mi ya gandzela mina.

Mutsari u tiyisisa leswi a va swi vula laha henhla leswaku maxaka na vanghana va nga ti esirheni ra yena ku ta chela mafole kumbe ku ta gandzela. Wa swi tiva leswaku hambu vo n'wi gandzela va chela mafole a nge va pfuni hi nchumu. U tlhela a swi tiyisisa hi ndlela leyi:

37. Sweswo mi ta va mi pfumala nkarhi wo huha,
38. Mi ta va mi hembile, a ndzi yi ngheni yaleyo.

Mutsari u ri loko va ri na nkarhi wo tlanga a swi na mhaka. Yena wa tihlantswa a tlhela a huma eka vona. Mutsari eka ndzimana leyi yi landzelaka hi n'wi twa a ku:

44. Mi swi tiva n'wina mi nga ta sala;
45. Vurhongo bya le sirheni a ndzi nga byi tivi,

46. Byona bya yindlu leyi mi ndzi akeleke yona.

Eka mitila leyinharhu, ya 44, 45 na 46 mutsari u hlamusela leswaku loko va n'wi akela sirha, va ehleketa leswaku yena u ta tshama kona, a etlela kona, va tixisa hikuva yena u ta ya eka Xikwembu Tatana a ya tshama kona. Leswi u tlhela a swi tiyisisa loko a ku:

47. Hikuva yena a nge pfumeri ku ndzi ya yi khangula,

48. U lava leswaku ndzi ya khangula leya ka yena,

49. Ku nga ri yona leya xisaka xa tuva.

Mutsari u tirhisile rito "khangula" eka ntila wa 47 ku hi hlamusela kumbe ku hi byela leswaku yena a nge wu kumi nkarhi wo etlela endlwini ya yena. Yena hi nkarhi wolowo u ta va a ri eka Tata wa yena. Eka ntila lowu wu nga laha hansi wa 50, mutsari u tiyisisa leswaku loko a lovile u ta ya eka Xikwembu. Hi n'wi twa a ku:

50. Ndzi ta famba ndzi ya eka Yena

U tlhela a hi hlamusela leswaku loko va ha khongela, va tlhelela ekaya ku ya hlamba mavoko va dya, moya wa yena wu ta va wu ri eka Xikwembu.

Eka ndzimana yo hetelela, mutsari u hi byela leswaku loko moya wa yena wu fika kumbe ku nghena ematilweni wu ta hlanganisa hi rito leri nge:

53. N'wananga u ndzi yingisile, kutani xiluvelo xanga i xa wena na wena,

Eka ntila wo hetelela u tiyisisa mhaka leyi leswaku yena u ta va na muvumbi wa hina. Hi n'wi twa a ku:

59. Ndzi ta va na Yena.

Eka mitila hinkwayo, mutsari u tirhisa risivinene “Yena” ku yimela Xikwembu. U tlhela a tiyisisa leswaku loko a hundzile emisaveni moya wa yena wu ta va wu ri na Xikwembu.

2.3.1.5 Rifu i tihanyi (1978:32)

1. Vayeni ni maxaka a nga va lavi emutini wa yena,
2. A va fanisa ni timbyana
3. Timbyana leti teleke nkutso wa marhambu,
4. Yena a nge swi tiyiseri swo hanya ni timbyana.

5. Ta Lazaro ni mufuwi a ti twile,
6. Kambe a ti ba hi makatla.
7. Loko maxaka ya lahlekeriwile a a phalala hi papila
8. Papila leri rhumeriwaka ni mali,
9. Hikuva nkarhi wa vafi a nga na wona,
10. U na nkarhi wa bindzu ntsena.
11. Minkarhi hinkwayo loko ku ri ni khombo;
12. Yena o kho, ku rhumela papila leri tameleke mali.
13. Leswi tsariweke swi komba ku tsandzeka,
14. Ku tsandzeka ku ya hi nyama.
15. Leswi loko o famba bindzu ri nga ta wa!
16. Kumbe a ku: “Vanhu va ta dya yini loko ndzi pfala?”
17. Lexi hlamarisaka hi lexi;

18. Leswi Sonto bindzu ri pfallaka, vanhu va dya yini?
19. Vanhu ni maxaka va n'wi vonerile,
20. Ntlangu wa yena a va wu kumile,
21. Xitumbelelani xa yena a xi lo tlangandla erivaleni.
22. Vanhu ni maxaka va n'wi rhiyile hi xirimbana;
23. Xirimbana xo fana ni lexi yena a a va rhiye hi xona,
24. Kambe eka yena a yo na yi xa,
25. Hikuva a nga zanga a kuma vuthala?
26. Leswi a nga ri ni wo tiya hi yena!
27. Handle ka yo mhika ya kona;
28. Mhika ya manyunyu wonge yo kandziya mandza loko yi famba.
29. Sirha ra munhu ri etlele endzhutini wa yena.
30. Lexa manyunyu wonge xi lo tekiwa ka M'khulu xi yi humile;
31. Xi pele ri lo hosi!
32. No tlhaveka a xi zanga xi tlhaveka.
33. Xihontlovila xa rifumu xo nato lwee!
34. Maxaka ni vanghana va wu tiva nawu,
35. Hi un'we-un'we xipapilana tlhwirr!
36. Swimalana swi hoxiwile endzeni.
37. Leswi nga tsariwa swa fana,
38. Hikuva hinkwavo va tsale leswi:
39. "Hi rila na wena, hi lo omba hi mintirho,
40. U nga hi khomi hi timbilu,
41. Hi ta ku pfuna siku rin'wana;
42. Masiku i tinguluve."
43. "Munhu u heleketiwa hi vanhu;

44. Lowo heleketiwa hi nuna ntsena u hlola yini?
45. Kasi vanhu va thyake timbilu?"
46. I marito ya xihontlovila xa rifumu.
47. Xi vulavule ntiyiso, kambe xiheri hi lexi:
48. "Nkhavi wo sungula a wu vavi,
49. Ku vava wa le ndzhaku."

Hi xitlhokovetselo lexi mutsari u hi kombisa leswaku loko vanhu va fumile, va kholela vanghana na maxaka ya vona. Nkarhi wun'wana u kuma maxaka ya vona va loveriwile a tsandzeka ku ya va khoma xikatla hikwalaho ka mabindzu ya yena. Mutsari u sungula xitlhokovetselo xa yena hi ndlela leyi:

1. Vayeni ni maxaka a nga va lavi emutini wa yena,
2. A va fanisa ni timbyana
3. Timbyana leti teleke nkutso wa marhambu,
4. Yena a nge swi tiyiseri swo hanya ni timbyana.

Nkulukumba loyi a nga lavi munhu emutini wa yena. A a ehleketa leswaku maxaka a va ta eka yena ku ta n'wi hetela swakudya. A nga va tshembi leswaku va tela ku n'wi pfuna na ku seketela muti wa yena. Mutsari u ya emahlweni a ku:

5. Ta Lazaro ni mufuwi a ti twile,
6. Kambe a ti ba hi makatla.
7. Loko maxaka ya lahlekeriwile a a phalala hi papila,
8. Papila leri rhumeriwaka ni mali,
9. Hikuva nkarhi wa vafi a nga na wona,
10. U na nkarhi wa bindzu ntsena.

Ntila wa 5 wu kombisa ku va Lazaro na mufuwi va hundzile emisaveni. Ku va timhaka ta vona a ti ba hi makatla eka ntila wa 6, swi kombisa ku va a nga ti tekeli enhlokweni. Na le mikosini ya maxaka ya yena a nga wu veke na nkondzo wa yena. Mitila ya 9 na 10 yi kombisa leswaku ku va hakunene mabindzu ya yena ya n'wi endla leswaku a nga khathali nchumu hi mikosi na swin'wana swa nkoka leswi swi humelelaka etikweni leri a tshamaka eka rona. Leswi swi vangwiwa hileswi a fume a tlhela a fuma na swikunwani swa yena. Loko ku ri na mikosi emaxakeni ya yena u rhumela mali hi tivhilopho. Eka ndzimana leyi yi landzelaka u ri:

29. Sirha ra munhu ri etlele endzhutini wa yena,
30. Lexa manyunyu wonge xi lo tekiwa ka Mkhulu, Xi yi humile;
31. Xi pele ri lo hosi.

Hi ndzimana leyi yi nga laha henhla, mutsari u tsundzuxa vanhu leswaku munhu un'wana na un'wana u hanya na rifu ra yena ku kondza ri humelela. Nakambe u hi tsundzuxa leswaku rifu a ri hlawuli hikuva ri nghena kun'wana na kun'wana hi nkarhi wa rona. Hileswaku, ri gongondza eka xifumi na xisiwana hi nkarhi lowu ri wu lavaka ku kombisa leswaku a ri lawuleki. N'wamabindzu loyi a nga yi emikosini hikuva a tibyele leswaku yena ri nge pfuki ri n'wi fikerile na siku na rin'we. A a nga swi ehleketi leswaku siku rin'wana ri ta n'wi ngenela emutini. Ntila wa 29 wu kombisa ku va munhu a rhendzeleka ni rifu ra yena hinkwako laha a vaka kona ku kota ndzhuti wa yena wu tshamaka wu ri na yena. Ntila wa 30 wu kombisa leswaku nsati wa xigwili lexi a ri na manyunyu swinene. A a tifyanisa na wansati loyi a nga tekiwa evukosini. Mitila ya 30 na 31 yi kombisa ku va nsati wa xifumi lexi a hundzile emisaveni xi nga ehleketanga nchumu.

Leswi nuna wa xifumu lexi a nga yi emikosini ya van'wana loko va loveriwile hi varhandziwa va vona, na vona a va yanga ku ya n'wi phalala. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

40. U nga hi khomi hi timbilu,
41. Hi ta ku pfuna siku rin'wana,
42. Masiku i tinguluve.

Mitila ya 40 na 41 yi paluxa leswaku n'wamabindzu loyi a nga vengi maxaka ya yena ku katsa na vaakatiko leri a tshamaka eka rona loko va tsandzekile ku ya n'wi phalala eka wa yena, laha a ku love nghanu ya yena. Kasi hi hala tlhelo va tlhela va n'wi tsundzuxa leswaku loko se a ta dyondza ku ya emikosini ya van'wana ku ya phalala na vona hi kona va nga ta sungula ku ya n'wi ririsa loko a loveriwile. Ntila wa 42 wona wu kombisa ku tala ka masiku lama a nga va langutelaka ku ta n'wi pfuna loko o tshuka a loveriwile naswona hi ntila lowu u tlhela a tsundzuxiwa leswaku rifu ra ha ta tlhela ri nghena emutini naswona u ta tlhela a lava ku pfuniwa hi vona. Mutsari u tiyisa leswaku n'wamabindzu loyi u lahlile nsati a ri yexe etikweni leri a tshama eka rona loko a ku:

43. Munhu u heleketiwa hi vanhu,
44. Lowo heleketiwa hi nuna ntsena, u hlola yini?

Mitila ya 43 na 44 ya ha tiyisisa ni ku kombisa ku va va hlamala ku vona wanuna loyi a lahla nsati wa yena a ri yexe, ku ri hava na loyi a n'wi pfunaka. Leswi a swi endla, swo ka a nga yi emikosini ya van'wana, o tihlolela leswaku hi rin'wana ra masiku u ta lahla mufi loyi a baka nhloko ya yena a ri yexe.

Mutsari u tlhela a ku laha misaveni hi fanele hi dyondza ku hanya na vanhu hi ndlela yo amukeleka. Hi fanele hi dyondza ku pfunana laha swi faneleke,

ngopfungopfu loko swi fika eka timhaka ta mikosi. Leswi swi vula leswaku loko ho tekela van'wana ehansi siku rin'wana swi ta hi khela matluka. Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku vava ka mhaka leyi yi nga humelela wanuna loyi hi ndlela leyi:

48. Nkhavi wo sungula a wu vavi,

49. Ku vava wa le ndzhaku.

Mitila leyimbirhi yo hetelela mutsari u yi tirhisile tanihi swivulavulelo, ku hi kombisa leswaku loko u endlela vanhu leswo biha na wena siku rin'wana swi ta ku endlekela kumbe ku ku humelelela. Hileswaku munhu loyi a sungulaka a endla swo biha eka van'wana yena u vona swi lulamile eka yena, kambe loko se va endlela yena endzhaku u twa swi vava ku tlula mpimo. U hetelela hi ku hlamala loko vanhu lava va nga tshuneli ekusuhi na yena, a rivala leswaku hi yena a nga sungula a endla swona. Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u hi dyondzisa leswaku hi hanya kahle na vaakatiko hinkwavo.

2.3.2 **Mukon'wana wa fika (Maroleni, 1972)**

2.3.2.1 **Rifu (1972:5)**

1. Rifu i gama: Xihontlovila!
2. Eka hinkwaswo leswi hanyaka,
3. Hi ri xilo lexi chavisaka ...
4. Ka swivumbiwa, hi rona ntila;
5. Ka swa ku hanya ni swa ku mila,
6. Hi rona loyi a hangalasaka;
7. Hi rona loyi a hetaka.

8. Na wun'we a nge poni – i ntila ...
9. Kasi eku pfukeni ka vafi,
10. Ku ta fa rona ku sala ku hanya vafi ...
11. Maphikelela-a-nga-yimi,
12. Moya wa vo u nge he wu timi!
13. Kambe hi wena u nga ta fa:
14. Se ku ta hanya lava nga ta fa ...

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi vanhu ni swifuwo kumbe swiharhi leswaku hinkwaswo swi ta fa. U tlhela a hi byela leswaku loko swi file swi ta pfuka.

Rifu ri ta munhu a nga ri langutelanga naswona i rikulu swinene ri tlhela ri chavisa. Hi marito ya yena mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

1. Rifu i gama; xihontlovila!
2. Eka hinkwaswo leswi hanyaka,
3. Hi ro xilo lexi chavisaka...”

Eka ntila wa 1 mutsari u tirhisile xigego “Rifu i gama; xihontlovila!” Rito “gama” eka ntila wa 1 ri vula xinyenyena lexikulu xo rhandza ku hanya hi swihukwana. Swihukwana leswi ro swi vutla kunene eka vamana wa swona. Na rona ri hi vutlisa xiswona eka vatswari na varhandziwa va hina hi nga ehleketanga nchumu. Mutsari u tlhele a boxa leswaku rifu i “xihontlovila” ku kombisa ku va rifu ku ri nchumu lowu wu chavisaka ni ku va na matimba ku tlula swilo na swivumbiwa hinkwaswo leswi swi nga laha misaveni. Vukulu bya rifu byi tlhela byi tiyisisiwa hi ntila wa 2. Ku chavisa ka rona laha misaveni hinkwayo ku tlhela ku tiyisisiwa hi ntila wa 3. Mutsari u ya emahlweni a ku:

9. Kasi eku pfukeni ka vafi,
10. Ku ta fa rona, ku sala ku hanya vafi...

Mutsari u tiyisisa leswi swi nga tsariwa eka Bibebe, leswaku loko vanhu va pfuka rona rifu ri ta fa. Leswi swi tiyisisa leswaku loko hi ri karhi hi hanya laha misaveni a hi fanelangi ku chava rifu hikuva emakumu rifu hi rona ri nga ta chava hina. Leswi u tlhela a swi tiyisisa eka mitila leyi yi landzelaka:

13. Kambe hi wena u nga ta fa:
14. Se ku ta hanya lava nga fa...

Mitila ya 13 na 14 yi kombisa leswaku loko munhu a file, ku huma moya wu kongoma eka Xikwembu ku ya hanya kona. Hileswaku ku sala ntsumbu ntsena laha misaveni kutani moya wu tlhelela laha wu humaka kona ku ya hanya vutomi lebyi nga heriki.

2.3.3 **Nyandza ya timbalelo (Chauke, 1992)**

2.3.3.1 **Xihlakahla xa misava (1992:11)**

1. Swivindzi ni mahahu swi petluriwile,
2. Nhloti i gondzo ro ya hlolela xihlakahla xa Xikwembu!
3. Ku yemburiwa hambu marhambu ya va-Mzilakazi na va- Soshangani
4. Tindlondlo to halata ngati tanihi mati.
5. Misava yi fela lexi peteke kokwana nhloko eKhimbini,
6. Xi ngangamuxa hambu Joni ya matlotlo ni tlhuthu.
7. U tshama u swi vona kwihhi munhu a ticelela sirha
8. A ha hefemula tanihi mina wena ke?

9. Tintlhari ta le Vuxeni ti rhurhumela,
10. Tona ti sala ti ba miloti etinhlonhlorhini ta tinhulu
11. Ta misava-matimba ya n'wana munhu!
12. Va holova na misava no nyuma va nga nyumi,
13. Leswi yi nga lo rhungiwa ririmi ni nomo?

Eka xithokovetselo lexi mutsari u vulavula hi vanhu lava va tidlayaka nkarhi wu nga si fika. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

1. Xivindzi ni mahahu swi petluriwile,
2. Nhloti i gondzo ro ya hlolela xihlakahla xa Xikwembu;
3. Ku yemburiwa hambi marhambu ya vaMzilakazi na va-Shoshangani.

Ntila wa 1 wu hi kombisa ku va vanhu lava va fa hikokwalaho ka ku va susiwa mahahu na xivindzi. Ku suka ka mahahu na xivindzi swi tisa rifu leri ri chaviwaka hi vanhu hinkwavo laha misaveni. Hileswaku ku hava nchumu lowu wu nga hanyaka loko wu susiwe xivindzi na mahahu laha misaveni hikuva hi swona leswi swi khomeke vutomi bya vanhu na swiharhi. Ntila wa 3 wu kombisa leswaku endzhaku ka loko Mzilakazi na Shoshangani va lahliwile, vanhu va tlhela va ya pfukula marhambu ya vona, laha swi nga tivekiki leswaku a va lava ku endla yini hi wona hikuva loko munhu un'wana na un'wana a kala a celeriwa a swa fanelanga leswaku ntsumbu wa yena wu tlhela wu pfukuriwa. Ku hlamala loku ka vanhu mutsari u ku kombisa hi ndlela leyi:

7. U tshama u swi vona kwihi munhu a ticelela sirha,
8. A ha hefemula tani hi mina na wena ke?"

Mitila leyi yi tiyisisa no hi tsundzuxa leswaku loko munhu a nga tikhomi kahle laha misaveni, yena n'winyi wo tidlaya.

2.3.4 **Tihlo ra ntumbuluko (Khosa,1987)**

2.3.4.1 **Nkumba wa vuxika (1987:5)**

1. I nkumba wa mani na mani,
2. Nkumba lowu nga tluriwiki,
3. Nkumba lowu kufumelaka;
4. Nkumba wa vanhu hinkwavo.
5. Ndzi ri i nkumba wa vutomi,
6. I nkumba wa manana,
7. Na le hubyeni wa funengeriwa,
8. Hambu xitsumbeni wa khubumela.

9. Ku kuma wona a swi nonohwi,
10. Hi le ka byandlani;
11. I nkumba lowu rhandziwaka hi tindzumulo,
12. I nkumba lowu rhandziwaka hi swiputsa,
13. Ku hava xivumbiwa lexi wu vengaka,

14. Ku pfumala i vusiwana,
15. Vusiwana va nga vuli byona;
16. Vusiwana byo pfumala ni hakelo,
17. Van'wana va ku a hi okisi swa yila,
18. Ku pfumala wona, rivala hi swa vutomi.

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi ku rifu ri humelela munhu un'wana na un'wana loyi a nga laha misaveni. Mutsari u andlala mhaka leyi hi ndlela leyi:

1. I nkumba wa mani na mani,
2. Nkumba lowu nga tluriwiki,
3. Nkumba lowu kufumelaka,
4. Nkumba wa vanhu hinkwavo

Eka mitila ya 1, 2, 3 na 4 mutsari u vuyelerile rito "nkumba". Nkumba i nchumu lowu wu nga na mitirho yo tala ya vanhu ku nga ku funengela hi xikongomelo xo sivela xirhami ni yin'wana. Eka xitlhokovetselo lexi nkumba wu yimela rifu. Eka ntila wa 1 mutsari u kombisa leswaku rifu i ra munhu kumbe nchumu wun'wana na wun'wana lowu wu hanyaka laha misaveni. Eka ntila wa 2 mutsari u paluxa leswaku ku hava munhu na un'we loyi a nga balekelaka rifu laha misaveni hikuva ri fika kun'wana na kun'wana laha munhu a nga kona hi nkarhi wa rona. Ntila wa 4 wu tiyisisa ku va hinkwerhu laha misaveni hi yimeriwe hi rifu. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

6. Nkumba wa manana,

Ku ya hi ntila lowu, swi tikomba kahle leswaku rifu i ra mani na mani. Hambi vatswari va hina na vona loko nkarhi wu fikile na vona va ta hundza va hi siya laha misaveni. Eka ndzimana leyi landzelaka mutsari u ri:

9. Ku kuma wona a swi nonohwi,
13. Ku hava xivumbiwa lexi wu vengaku.

Eka ntila wa 9 mutsari u hlamusela leswaku ku kuma rifu a swi nonohwi. Leswi swi vangwiwa hileswi ri nghanaka emutini vanhu va nga ehleketanga nchumu.

Eka ntila wa 13 mutsari u hlamusela leswaku ku hava xivumbiwa lexi xi rhandzaka rifu. Hambi ku ri swiharhi na swona a swi lavi ku fa. Leswi swi tikomba kahle loko munhu a lava ku dlaya huku. Huku leyi na yona a yi lavi ku fa ya ha lava ku hanya. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

18. Ku pfumala wona, rivala hi swa vutomi.

Eka ntila lowu mutsari u ri hambu wa swi lava, hambu a wu swi lavi, rifu emakumu ri ta ku kuma. Hileswaku rifu i ndlela ya mani na mani kumbe ya un'wana na un'wana. U tlhela a ku loko u lava ku hanya kahle titolovete leswaku rifu ri kona.

2.3.4.2 **Loko ndzi lovile (1987:21)**

1. Loko ndzi lovile va ka hina,
2. Ndza tsundzuka,
3. Leswaku maxaka ni vanghana,
4. Va ta ta enkosini wanga,
5. Va ta ndzi tlangela ra makumu.

6. Hi siku ra kona loko ndzi lemuka,
7. Ntshungu wu ta ndzi rilela;
8. Maxaka ni vanghana vanga,
9. Va ta tsakela leswaku ndzi pfuka.

10. Tinyama ti ta dyiwa,
11. Mabyalwa ya ta nwiwa,
12. Swingoriyeto swa xirilo swi ta vuvumela,
13. Kambe ku pfuka do!

14. Van'wana va ta ku a ndzi ri lonene,
15. Van'wana etimbilwini tavo
16. Va ta ku a ndzi va nyangatsa,
17. Kambe xirilo xi ta va xi ri kona.

18. Ndzi puta nkatanga na vana,
19. Leswaku va ta sala na mani?
20. Va ta hlayisiwa hi mani?
21. Loko ndzi loville.

22. Loko ndzi tlhakile yingisani,
23. N'wina maxaka ni vanghana,
24. Mi nga ndzi lahlisi xilungu,
25. Ndzi lahliseni xi-Khosa.

26. Loko mi ndzi lahlisa xilungu,
27. Ndzi ta vuya ndzi ta mi yayarhela,
28. Na xiporo xi ta luva;
29. Ndzi gimetile.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi siku leri vanghana na maxaka va nga ta ta enkosini wa yena. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

1. Loko ndzi loville va ka hina,
2. Ndza tsundzuka,
3. Leswaku maxaka ni vanghana,
4. Va ta ta enkosini wanga,
5. Va ta ndzi tlangela ra makamu

Mitila leyi yi nga laha henhla yi kombisa leswaku laha misaveni loko munhu a hi siyile u fanele a heleketiwa endlwini ya yena yo hetelela ku nga emasirheni. Vanghana ni maxaka ya mufi va boheka ku va kona hi siku leri, ngopfungopfu lava a tswariweke na vona. Mutsari wa swi vona leswi humelalaka eka vutomi bya masiku hinkwawo. Ntila wa 5 wu kombisa swinene leswaku loko munhu o kala a fa a nge he pfuki a vuyile laha misaveni. Hileswaku u vtheta a va a fambele ra makumu. Ku tala ka vanhu lava va nga ta va va ri enkosini wa munhu loyi mutsari u ku hlamusela hi ndlela leyi:

6. Hi siku ra kona loko ndzi lemuka,
7. Ntshungu wu ta ndzi rilela
8. Maxaka ni vanghana vanga,
9. Va ta tsakela leswaku ndzi pfuka.

Eka ntila wa 16 mutsari u tirhisile rito “ntshungu” leri vulaka vanhu va ku tala. Hileswaku eka nkosi wa yena vanhu va ta va va tale ku tlula mpimo. Ku ta va ku pfumaleka ni vuphelo bya marhi. Eka ndzimana leyi, mutsari u boxa leswaku siku a nga ta hundza emisaveni vanhu va ta n’wi rilela. Van’wana va vona va ta navela leswaku a pfuka. Ntila wa 7 wu kombisa leswaku maxaka na vanghana va yena va ta rila swinene kumbe ku tlula mpimo hi ku ehleketa leswaku nkarhi wun’wana a nga pfuka eku feni tanihi Hosi Yesu. Mutsari u ya emahlweni a ku:

18. Ndzi puta nkatanga na vana,
19. Leswaku va ta sala na mani?
20. Va ta hlayisiwa hi mani?
21. Loko ndzi lovile.

Laha mutsari u twela ndyangu wa yena vusiwana hikuva a nga swi tivi leswaku loko a lovile ndyangu lowu wu ta sala wu hlayisiwa hi mani. Leswi swi kombisa

ku va a vilela swinene hi ndyangu wa yena lowu a wu rhandzaka hi mbilu ya yena hinkwayo. Swivutiso leswi a tivutisaka swona embilwini ya yena a swi hetelela swi nga hlamuriwanga hi munhu. Yena embilwini ya yena wa vilela u vilelela varhandziwa va yena. Mutsari u ya emahlweni a ku:

26. Loko mi ndzi lahlisa xilungu,
27. Ndzi ta vuya ndzi ta mi yayarhela
28. Na xiporo xi ta luva
29. Ndzi gimetile

Laha henhla munhu loyi u hlamusela leswi a faneleke ku lahlisiwa xiswona loko a hundzile laha misaveni. U tsakela leswaku a lahliwa hi xintu xa ka vona. Hikokwalaho eka ntila wa 26 na 27 a nge “Loko mi ndzi lahlisa Xilungu, ndzi ta vuya ndzi ta mi yayarhela” Laha munhu loyi u tiyisisa leswaku loko o lahliwa hi Xilungu nkarhi wun’wana a nga pfuka a ta va dlayetela hinkwavo maxaka na vanghana va yena.

2.3.4.3 **Wena Manana (1987:23)**

1. Wena manana u ngheniwe hi yini?
2. Wena manana u borisiwe hi yini?
3. U hundzuke ni mihlovo mbuya,
4. Hi mahiri ya wena.

5. Hi mpfhuka tatana a funye buwa,
6. Swiendlo swa wena swa chavisa;
7. U tolovele mikhuva yo biha,
8. Siku rimbe yi ta ku lan’wisa misava.

9. Mampfimpfi a ma vuyerisi nchumu,
10. Mo tsakisa kunene loko ma ri endzhekweni,
11. Loko tsakisa kunene loko ma vila,
12. Hakelo ya wona i ndzhukano emisaveni.

13. Laha kaya ko tshama xingove,
14. Laha kaya ko sala tihuku,
15. Wena u yile embafini;
16. Hakelo ya yona a hi yi voni.

17. Jomela a ri vuyiserisi nchumu,
18. Ndzheko a wu na nchumu,
19. Hakelo i ndlayo eka munhu,
20. Ni ku onha vuyena.

21. Namuntlha matiko ya hlakala,
22. Ya hlakala hi mhaka ya combe,
23. Misava ya lova hikwalaho ka mpuchwana,
24. Ntshungu wu lan'we misava ni swa yona,
25. Wu endzerile ekaya rintshwa.

Eka xithokovetselo lexi mutsari u vulavula hi mhani wa yena loyi a nga tinyiketa ebyalweni. U n'wi hlamusela leswaku swa byalwa swi ta n'wi dlaya. Hi n'wi twa a ku:

1. Wena manana u ngheniwe hi yini?
2. Wena manana u borisiwe hi mani?

Eka ndzimana leyi yi nga laha henhla mutsari u vilerisiwa hi mana wa yena loyi a hanyaka vutomi lebyi byi nga amukelekiki evanhwini. Masiku hinkwawo u tshamela ro hanya hi byalwa lebyi byi n'wi endlaka leswaku a tikomba a ri munhu loyi a nga hanyangiki kahle emiehleketweni. Swiendlo swa manana loyi swi hlamarisa n'wana wa yena loyi a n'wi tiva a hanya vutomi lebyinene laha misaveni. N'wana wa wena u hetelela a nga ha swi tivi leswaku lexi xi nga n'wi cinca leswaku a hanya vutomi byo pfumala ntshovelo i yini. Leswi swi tikomba hiloko a n'wi vutisa a ku xana u borisiwe hi yini emiehletweni ya yena. Mahanyelo ya manana loyi yo biha mutsari u ma hlamusela hi ndlela leyi:

5. Hi mpfhuka tatana a funye buwa,
6. Swiendlo swa wena swa chavisa;"

Xivulavulelo xa ku "a funye buwa" xi kombisa ku va munhu a hundzile emisaveni eka ntila wa 5. Ntila wa 6 wu kombisa leswaku hi mpfhuka tata wa yena a hundzile emisaveni, mana wa yena u sungule ku hanya vutomi lebyi byi nga amukelekiki evanhwini. Vutomi byo tinyiketela ku hanya hi swidzidzirisi na ku rhandzana na wanuna un'wana na un'wana loyi a hlanganaka na yena exitarateni. Leswi hi swona leswi swi vilerisaka n'wana wa yena a nga mutsari. Mutsari u ya emahlweni a ku:

23. Misava ya lova hikwalaho ka mpuchwana,
24. Ntsungu wu lan'we misava ni swa yona,
25. Wu endzerile ekaya rintshwa.

Mutsari eka mitila leyi yi nga laha henhla u paluxa leswaku byalwa a byi lulamanga hikokwalaho ka leswi ku nga byona byi hetaka vanhu laha misaveni. Eka ntila wa 7 mutsari u kombisa leswaku loko vanhu va lovile mimoya ya vona yi ya eka Xikwembu ku ya rhurheriwa kona hilaha ku nga heriki. Hileswaku loko

munhu a kala a lova a nga ha vuyi. Hi nge he pfuki hi n'wi vonile hikuva u va a tekiwile hi Xikwembu xa lehenhla ku tshama na yena vutomi bya yena hinkwabyo.

2.3.4.4 **Hi ni xikweleti (1987:32)**

1. Hambi ho dya byi rhelela,
2. Hambi swo famba ni ngati,
3. Hi ni xikweleti laha misaveni,
4. Xona xi lombiwe nkulu hambu ntsongwana.

5. Hambu ho tidzunisa hi swa misava,
6. Hi tele hi manyunyu,
7. Hi ni xikweleti n'wina vanhoo!
8. Laha misaveni leya lunya.

9. N'wina swidyondzeki,
10. N'wina swikhumukani,
11. N'wina tihosi,
12. Xikweleti mi naxo,

13. Loko n'wana a velekiwa,
14. U lo velekiwa naxo,
15. U lo an'wa naxo;
16. A tlhela a kasa.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u hlamusela leswaku loko hi hanya laha misaveni, hinkwerhu hi va hi ri karhi hi swi tiva leswaku hi na xikweleti xa ku fa,

kutani hi heleketiwa etindlwini ta hina to hetelela, laha hi nga ta pfuka hi nga ha voniwanga na siku na rin'we.

1. Hambi ho dya byi rhelela,
2. Hambi swo famba ni ngati,
3. Hi ni xikweleti laha misaveni,
4. Xona xi lombiwe nkulu hambu ntsongwana.”

Eka mitila ya 1, 2 na 3 mutsari u tshikilela ku hambiloko swilo swi hi fambela kahle laha misaveni hi fanele hi tshama hi swi tsundzuka leswaku laha misaveni hi ni xin'we ntsena, xo tlula swikweleti hinkwaswo leswi hi nga na swona laha misaveni, ku nga ku fa. Hileswaku, hambu u ri xifumi kumbe xisiwana u fanele u tshama u ri karhi u swi tiva leswaku u ta hundza laha misaveni hi xikongomelo xa ku hetisa xikweleti lexi u nga na xona xa rifu leri ri vekiweke hi Xikwembu. Xikweleti lexi xi damarhetiwe munhu un'wana na un'wana laha misaveni. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

9. N'wina swidyondzeki,
10. N'wina swikhumukani,
11. N'wina tihosi,
12. Xikweleti mi na xo.

Mitila leyi nga laha henhla ya 9, 10 na 11 ya ha tiyisisa leswaku xikweleti xa rifu xi le ka munhu un'wana na un'wana loyi a hanyaka emisaveni ya Jehovha. Hileswaku, xikweleti lexi xa rifu a xi yi hi xiymo xa munhu hikuva hambu a ri puresidente wa tiko na yena u na xona xikweleti xa rifu lexi a faneleke ku xi hetisisa loko se nkarhi wa yena wo tirha kumbe wo hanya wu fikile emakumu. Mutsari u ya emahlweni a tlhokovetsela mhaka leyi hi ndlela leyi:

13. Loko n'wana a velekiwa,
14. U lo velekiwa naxo,
15. U lo an'wa naxo,
16. A tlhela a kasa naxo.

Mutsari eka ndzimana leyi, u hlamusela leswaku n'wana na yena u na xikweleti xa rifu. U tirhisile rito "naxo" tanihi vuyimeri bya rifu ku hi kombisa leswaku na vana kumbe ticece na vona va ta fa kumbe ku hi siya laha misaveni. Hileswaku va nga fa nkarhi wun'wana na wun'wana loko se rifu ri ngehenile emutini.

2.3.4.5 **A ri na tihlo (1987:4)**

1. A ri voni n'wina vanhu va misava,
2. Ri mbindzumuxa na tinhenha,
3. Ri hahlula ni va mataya;
4. Hambi Hosi ya Tihosi ya swi tiva,
5. Leswaku hi ku copeta ka tihlo,
6. Ya Yena ya tivana a yi na sweswo,
7. Hikuva i ndlela ya hina hinkwerhu,
8. A hi ndzhenengeleni Yena,
9. I ndzeriso ntsena wa Yena,
10. Hambi u khindlata mavoko;
11. Loko yo kala yi vinjana wa famba,
12. Hikuva hi wona mpfutla wa vutomi;
13. Wona a wu papalatiwi;
14. U entshemula se a ri eka Yena.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u hi hlamusela leswaku rifu a ri langi, ri teka munhu un'wana na un'wana. Hileswaku rifu a ri hlawuri, ri wela munhu un'wana

na un'wana loyi a hanyaka laha misaveni ya Xikwembu. Leswi swi tiyisisiwa hi mutsari hi ndlela leyi:

1. A ri voni n'wina vanhu va misava,

Mutsari u hi hlamusela leswaku rifu ri dlaya munhu un'wana na un'wana hambu u nhenha kumbe toya. Hileswaku rifu a ri na mahlo. Hambu ku ri swiphukuphuku kumbe vanhu lava va nga na futa ra swi kota ku a fikela hi nkarhi wa rona ha un'weun'we. Hikokwalaho mutsari a nge:

2. Ri mbundzumuxa na tinhenha,
3. Ri hahlula ni va mataya,

Ndlela ya rifu laha misaveni i ndlela ya munhu un'wana na un'wana laha misaveni. Mhaka leyi yi tiviwa hi Xikwembu ntsena hikuva hi xona lexi hi swi tivaka leswaku xi nge pfuki xi file kumbe ku hundza laha misaveni. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela mhaka ya rifu hi ndlela leyi:

- 8 A hi dzenengeleni yona,
- 9 I ndzeriso ntsena wa Yena.

Mutsari u tirhisile rito "dzenengeleni" eka ntila wa 8 ku hi kombisa leswaku hinkwerhu vanhu va laha misaveni hi rhwexiwe rifu. Ntila wa 9 wu kombisa leswaku Xikwembu hi xona lexi xi tisaka rifu laha misaveni naswona hi xona nakambe lexi xi ri kongomisaka eka munhu loyi xi lavaka leswaku a hundza laha misaveni. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a ku loko wo hefemula u nga hefemuli kahle, Tatana wa siku wa vitana. Ku tiyisisa mhaka leyi mutsari u ri:

- 9 Loko munhu a wu entshemula,

10 U entshemula se a ri eka Yena.

Leswi swa ha tiyisisa leswaku loko munhu a file moya wa yena wa huma, wu ya eka Xikwembu ku ya hanya hi laha ku nga heriki.

2.3.5 Emahosi (1983)

2.3.5.1 Emakumu (1983:29)

1. Siku leri hahani N'wa-Nkondo a nga lova,
2. A etlele a chava na ku chaya nsimbhi,
3. A rhombile ku fana na vuhiri byakwe,
4. A nga karhatangi munhu, a a lo khegee!
5. A a rhombile ku tlula na masimu ehandle.
6. Vutivi bya nkoka a byi vonaka enghoheni ya rifu.

Xilthokovetselo lexi xi vulavula hi hahani wa muvulavuri loyi a nga lova a nga byelangi munhu. Eka mitila leyi landzelaka hi n'wi twa a ku:

1. Siku leri hahani N'wa-Nkondo a nga lova,
2. A etlele a chava na ku chaya nsimbhi.

Ntila wa 1 wu boxa leswaku manana loyi u lovile hi siku ro karhi a nga byelanga na un'we wa maxaka ya yena leswaku yena se wa fa. Hileswaku a nga swi lavi leswaku swi tiviwa hi vanhu leswaku u hundzile laha misaveni. Ntila wa 2 wu kombisa ku va manana loyi a etlelele makumu. Hileswaku, swa misava a swi herile hi yena. Mutsari u ya emahlweni a ku:

6. Vutivi bya nkoka a byi vonaka enghoheni ya rifu.

Ntila wa 6 wu hlamusela leswaku rifu hi rona leri ri hlulaka xin'wana na xin'wana lexi xi hanyaka laha misaveni.

2.3.5.2 **Rikhozi (1983:47)**

1. Ku na rikhozi leri dhlolalaka swinyenyan' empfhukeni,
2. Ri dlaye na vamantinti va ku rhula ni ku hlayiseka,
3. Ri teke na ku thembha na ku thembheka ka matiko ni vanhu
4. Ri hlota ku kuma xituvani xa hina xa ku ntshunxeka.
5. Ri rhwexe dyondzo vuphunta, ri tlharihele tlhelo,
6. Ri nyika dyondzo mitorho, mfumonkulu matimba ya ku khoma.
7. A ku na lexi chubulaka, hambu xa haha hambu xa tsutsuma.
8. Leri i rikhozi leri rhwalelaka mahlo ya tinyeleti.
9. Loyi hi ye muhloti la khomaka hinkwaswo;
10. U ta hetelela hi ku teka hinkwaswo leswo xonga.
11. U sala a ri swakwe, mudlayi lonkulu, a hetile,
12. Ehansi ka timpiku takwe, ku ri xinyami ntsena,
13. U ta aka xisaka hi marhambu, a tlhotlhorha leswintshwa,
14. A hayeka matilo lamantshwa, na swinyenyana leswintshwa.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi rifu leri tekaka swilo hinkwaswo swa laha misaveni. Mutsari u hetelela a nga ha swi tivi leswaku loko xi heta vanhu hi rifu xona xi ta sala na mani laha misaveni. Mutsari u hlamusela hungu leri hi ndlela leyi:

1. Ku na rikhozi leri dhlolalaka swinyenyan' empfhukeni,

Rito “rikhozi” eka ntila wa 1 ri tirhe tanihi vuyimeri ri yimela Xikwembu. Rikhozi leri ri nga tlhela ri yimela rifu hambileswi hi ntumbuluko ku nga xinyenyana lexi xo hanya ngopfungopfu hi nyama ya swinyenyana na swikukwana swa tihuku. Mutsari u ya emahlweni a ku:

3. Ri teke na ku thembha na ku thembheka ka matiko ni vanhu.

Ntila wa 3 wu kombisa swinene leswaku rifu ri teka munhu un’wana na un’wana loyi ri n’wi lavaka hi nkarhi wa rona. Hileswaku handle ka Xikwembu ku hava loyi a tisaka rifu laha misaveni. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

10. U ta hetelela hi ku teka hinkwaswo leswo xonga.
11. U ta sala a ri swakwe, mudlayi lonkulu, a hetile.

Mitila ya 10 na 11 ya ha tiyisisa leswaku rifu hi rona leri ri tekaka swilo hinkwaswo leswo saseka na leswo biha laha misaveni ya Xikwembu. Hi ku vona ka mutsari rifu ri nga hetelela ri sala ri ri xoxe laha misaveni. Mutsari u ya emahlweni a ku:

13. U ta aka xisaka hi marhambu, a tlhotlhorha leswintshwa.
14. A hayeka matilo lamantshwa, na swinyenyani leswintshwa.

Mutsari u tiyisisa leswaku loko hi herile laha misaveni, Xikwembu xi ta endla misava leyintshwa leyi yi nga ta va na vanhu lavantshwa, swinyenyana na swihari swintshwa.

2.3.6 **Mbita ya vulombe (1969)**

2.3.6.1 **Xirilo (1969: 9)**

1. Wena rirhandzu ra mina,
2. Wena rirhanga ra mina,
3. Wena rivoningo ranga,
4. Wena mupfuni wanga,
5. Wena makomba-ndlela,
6. U ndzi siyele ku yini?"

7. U xihlovo xa ngati ni vutomi bya mina.
8. Kambe a ndzi na vuyo,
9. A wu ri nhonga ni rixongotelo ra mina.
10. Sweswi ndzo languta ntsena.

11. Ndzi ta ku yini xana?
12. Ndzi ta rilela mani?

13. Ndzi ni tshembo n'wina mihandzukulobye
14. N'wina hi lowaka swin'we
15. Na n'wina vasiyiwa vambe
16. Leswaku xirhapa lexi
17. Xi ta humesa mihandzu yintshwa.

Eka Xitlhokovetselo lexi mutsari a vulavula hi nsati wa yena loyi a n'wi rhandzaka swinene, loyi a vutliweke hi gama ra nsele. Nuna loyi a nga ehleketanga nchumu. U sale evusiwanini lebyi byi endlaka leswaku a va na xiphiso xa le

miehleketweni. Ku rhandza ni ku rila ka yena nsati wa yena u ku hlamusela hi ndlela leyi:

1. Wena rirhandzu ra mina,
2. Wena rirhanga ra mina,
3. Wena rivoningo ranga,
4. Wena mupfuni wanga,
5. Wena makomba-ndlela,
6. U ndzi siyele ku yini?"

Mitila ya 1, na 2 yi kombisa leswaku nsati loyi na yena a ri ni rirhandzu ro hlamarisa eka nuna wa yena. Hileswaku, a ri munhu wo hanya hi ndlela yo lulama swinene. Ntila wa 3 wu tiyisisa leswaku a ri makombandlela eka hinkwaswo leswi a swi fanele swi endliwa emutini. Ntila wa 4 wu paluxa leswaku nsati loyi a n'wi pfuna hi xin'wana na xin'wana laha mutini. Leswi swi tikomba kahle leswaku a tshembele eka yena ntsena eka hinkwaswo. Eka ntila wo hetelela, wa 6 a ri ku rileni hi mbilu ya yena hinkwayo hikokwalaho ka leswi Xikwembu xi n'wi tekeleke nsati wa yena a ha lava ku tshama na yena hilaha ku nga heriki. Leswi swi kombisa ku va mbilu ya yena yi vava ku tlula mpimo. U hetelela a nga ha tivi lexi a nga xi endlaka hikuva Xikwembu xi endlile ku rhandza ka xona. Eka ndzimana leyi yi landzelaka hi twa mutsari a ku:

7. U xihlovo xa ngati ni vutomi bya mina.
8. Kambe a ndzi na vuyo,
9. A wu ri nhonga ni rixongotelo ra mina.
10. Sweswi ndzo languta ntsena.

Mitila leyi yi nga laha henhla ya 7, 8, 9 na 10 ya ha tiyisisa leswaku wanuna loyi a a rhandza ni ku tshembela eka nsati wa yena ntsena. Leswi swi endla leswaku

wanuna a hetelela a nga ha swi tivi leswaku a nga endla yini laha misaveni lexi xi nga ta endla leswaku a nga hlupheki. Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku vilela ka wanuna loyi hi ndlela leyi:

11. Ndzi ta ku yini xana?
12. Ndzi ta rilela mani?

Swivutiso swo tiputa vusiwana leswi mutsari a tivutisaka swona eka mitila ya 11 na 12 swi hava tinhlamulo hinkwaswo ka swona. Swi tlhela swi tiyisisa mhaka ya ku va a nga ha tivi lexi a nga xi endlaka ku katsa na loyi a nga n'wi pfunisaka leswi nsati wa yena a n'wi pfunisa xiswona. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

13. Ndzi ni tshembo n'wina mihandzukulobye
14. N'wina hi lowaka swin'we
15. Na n'wina vasiyiwa vambe
16. Leswaku xirhapa lexi
17. Xi ta humesa mihandzu yintshwa.

Mitila ya 13, 14, 15, 16 na 17 yi kombisa ku va wanuna loyi mbilu ya yena yi rhelerile kumbe yi tshamisekile. Hileswaku, ku rila ka yena u ku teka a ku veka eka Xikwembu ntsena. Wanuna u titiyisa nhlana hi ku vula leswaku yena ni lava va nga loveriwa laha misaveni hi rin'wana ra masiku Xikwembu xi ta va nyika van'wana vavasati.

2.3.7 **Rihojahoja ra vutlhokovetseri (Marhanele, M.M., 1996)**

2.3.7.1 **Rifu (1996:1)**

1. Ndzi n'wi vonile munhu
2. A tshamile ngalaveni ya rifu,
3. Ndzi n'wi vonile mina!
4. A kongomile vupela-dyambu,
5. Ku sele ntsena vugima-musi byin'we,
6. Byin'we ntsena; a pela naro!

7. Nhlana wa yena a xi ri xihlahla,
8. Xihlahla xa vutomi lebyi weke,
9. Vutomi lebyi nga pfumala ntshovelo,
10. Nhlana wa kona a wu komba ku hela,
11. Ku hela ka nkarhi wa yena,
12. A ku kombiwe kona swiendlo;
13. Swiendlo swi ri hava vuxaka ni leswi nga ta landza.

14. Xikandza xona a xi ri ntima,
15. Xinyama xa ndzhope: vukarhi bya rifu,
16. Ku tumbetiwe eka xona
17. Vukarhi ni ku navela ka mbilu.

18. Mahlo wona a ma voninga,
19. Tani hi switsayi-tsayi exinyamini,
20. Ma n'wi komba ndlela ya ku ya vupeladyambu,
21. A ma nga ri na risuna,
22. Ku navela ka vahanyi,

23. A ma vona, kambe ma nga peperhi,
24. A ka wona a ku nga ri na nchumu
25. Kambe ndlela; mayisa entshurini.

26. Misisi yona a yi basile-pa!
27. Yi komba vutlhari bya masiku hinkwawo, bya misava
28. Ku nga ri misava-ntshuri,
29. Hi loko ndzi yi xiyisisa,
30. Ndzi vona matsalwa:
31. "Swa misava swa hela."
32. Ma tsariwile hi maletere ya nsimbhi.

33. Ndzi sungula ku rhurhumela,
34. Ndzi tivona rifu,
35. Mufambi a hundzuluka,
36. A hundzuluka a ndzi honolela,
37. A n'wayitela-
38. Ku n'wayitela ka ku pfumela hungu;
39. A pela.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi munhu loyi nkarhi wa yena wa ku hanya a wu herile, a ku sale ntsena leswaku a hundza emisaveni a ya hlangana na vakokwa wa yena. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

1. Ndzi n'wi vonile munhu
2. A tshamile ngalaveni ya rifu
3. Ndzi n'wi vonile mina!
4. A kongomile vupela-dyambu,
5. Ku sele ntsena vugima-musi byin'we,

6. Byin'we ntsena, a pela naro!

Mutsari eka ndzimana leyi nga laha henhla u hi byela leswaku u vonile munhu a ri ekusuhi kumbe a tshamile ekusuhi na rifu. Munhu loyi a swi tikomba leswaku a yimele ku fa ntsena. Mutsari u ya emahlweni a ku:

14. Xikandza xona a xi ri ntima.

“Ntima” eka ntila lowu wu fananisiwa ni rifu. Swi tikomba kahle leswaku munhu loyi a ri kusuhi na ku fa a landza vakokwa wa yena. Mutsari u ya emahlweni a ku:

26. Misisi yona a yi basile-pa!

31. Swa misava swa hela,

Mutsari u tirhisile riencisi ‘pa,’ ku hi kombisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a dyuharile swinene. Hileswaku a kurile, swa misava a swi herile eka yena. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

33. Ndzi sungula ku rhurhumela,

34. Ndzi tivona rifu,

39. A pela.

Ntila wa 33 wu kombisa ku chava ka mutsari loko a vona mukhalabye loyi a ri kusuhi na ku fa. Mutsari u tlhele a tirhisa xivulavulelo xa “ku rhurhumela” lexi xi tiyisisaka swinene ku chava ka mutsari hi mhaka leyi a ri ku yi voneni. Ku va a vonile mukhalabye loyi a ri ekusuhi ni ku fa, swi endla leswaku a tivona ongeti hi yena loyi a lavaka ku lova. Eka ntila wa 39, ku va mukhalabye loyi a pela, swi kombisa ku va se a hundzile emisaveni.

2.3.8 **Chochela-mandleni (1984)**

2.3.8.1 **Exivandleni xa marhambu (1984:34)**

(Ezek. 37)

1. Kutani Yehova a ndzi veka erivaleni.
2. Rona a ri tele hi marhambu.
3. Maswivo, a ndzi ri ku hlamaleni,
4. Hikuva a ya tele ngopfu.

5. “N’wana wa munhu, marhambu lawa,
6. Xana ya ta tlhela ya hanya-ke?”
7. Ri nga rirhambu rin’we, madzana-dzana?
8. Ndzi ta hlamula ndzi ku yini-ke?

9. “Hosi Yehova, swi tiva hi wena,
10. Leri i tiko hinkwaro,
11. Tiko leri a ri hanya ra wena,
12. Namuntlha ku nga lo sala marhambu.”

13. Xana ri ta tlhela ri hanya –ke?
14. Xana ri ta pfuka?
15. Leswi se wonge xihota-ke?
16. Ri nga sisimuka?

17. N’walalala ..., r’etlele tiko raku,
18. A ku na ku thukunuka.
19. Kambe ..., matimba i yaku:

20. “Hosi Yehova, swi tiva hi wena ...”
21. Ku mila misiha ...
22. Ku mila tinyama ...
23. Ku finengele nhlonge ...
24. Ku huhuta moya ...
25. “Hosi Yehova, swi tiva hi wena ...”
26. “Vuya hi timheho ta mune,
27. Wena moya,
28. Hunga ehenhla ka lava feke,
29. Va hanya!”
30. Nyimpi leyikulu,
31. Buthu lerikulu,
32. Tiko ra wena:
33. “Hosi Yehova, swi tiva hi wena ...”

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi masocha lawa ya nga fa khale. U kombela eka Xikwembu leswaku xi pfuxa masocha lawa. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

9. Hosi Yehova, swi tiva hi wena,
10. Leri i tiko hinkwaro
11. Tiko leri a ri hanya ra wena,
12. Namuntlha ku nga lo sala marhambu.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vilela hi masocha lama ma nga hundza emisaveni khale. U tsakela leswaku masocha lama ya pfuka ya tlhela ya hanya

hikokwalaho ka ku tsundzuka mitirho ya wona ya kahle. Mitila ya 11 na 12 yi tiyisisa ku va ku hela ka masocha ku ri ka tiko hinkwaro. Ntila wa 4 wu tiyisisa ku va ku nga ha ri na socha leri ri hanyaka laha misaveni. Mutsari u ya emahlweni u ri:

28. Hungu ehenhla ka lava feke,

29. Va hanya.

Hi mitila ya 28 na 29 mutsari u kombela Xikwembu, hi ku titsongahata leswaku a pfuxa lava va hi siyeke emisaveni.

2.3.9 **Macakala ya Miehleketo (Mayevu, 1988)**

2.3.9.1 **Rifu ra Xikukwana Xanga (1988:32)**

1. Loko ndzi ku vona a wu lo dzoo!
2. Xikan'we-kan'we mbilu yanga yi chava,
3. Yi khomiwa hi ku hlamala,
4. Hambiswiritano,
5. Ndzi kanya mbilu – ndzi ku tshinelela.

6. Ku tlalamba lokuya nkwe!
7. Ku jovota-jovota lokuyani mfee!
8. Ku handzahandza lokuyani ku ye kwihi?
9. Xana u lo kumiwa hi yini –
10. Xikukwana xanga xo basa?

11. U lo dya yini ke?
12. Leswi u ngo ntlikwintlikwi –

13. Ntsikwani wo khoma ni swihandzamatala
14. A ndzi si wu vona va ka Sono njhe.
15. Hambi ndzo ku duvulela, ndzi ku sapatela,
16. Tindleve taku onge se ti twa swa le kule.

17. Xinon'wana anhlamuriyani!
18. Xinhan'wana soholoko, xi yile,
19. Xinhlokwana voyi!
20. Swinengana, ximatsi-xinene –
21. Wachu-wachu-wachu, swi yile,
22. Xi yile xikukwana xanga ... xi yile,
23. Yoo, ma nga ndzi vonisani mihlolo leyi,
24. Xikukwana xanga xi ndzi siyile,
25. Khombo ri ndzi sungurile,
26. Vusiwana bya lunya ra noyi,
27. Byo kho, na mina hi le swirhendzeni.

28. Xi file – xi ndzi siyile,
29. Rifuwo ranga ri yile,
30. Mahlo yanga ya lo mpoti!
31. Hi ntshuri ra vukari,
32. Vukari byo lahlekeriwa.

33. Loko ndzi ku languta xikukwana xanga,
34. Swinengana swi lo thakaa!
35. Swi navisana swi lomba eswimpikwanini swi lo jivinini!
36. Mihloti yanga ya ngati
37. Yi xiririka hi marhama yanga,
38. Yi ko yi tshonela ehenhla ka wena,

39. Ku ku timula endzilweni wa tihele leti.
40. A xi nga ri xikukwana xa xikukwana,
41. Xilungu xi hundzule swo tala,
42. Tandza ra xona a ndzi ri vonanga mina,
43. Hambi mana wa kona ...

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi yena loko a siyiwile kumbe ku loveriwa hi n'wana wa yena. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

1. Loko ndzi ku vona u lo dzoo!
2. Xikan'we-kan'we mbilu ya nga yi chava,
3. Yi khomiwa hi ku hlamala,
4. Hambiswiritano,
5. Ndzi kanya mbilu – ndzi ku tshinelela.

Mutsari u tirhisile riencisi “dzoo”, eka ntila wa 1 ku hi kombisa leswi n'wana wa yena a ri xiswona. Hileswaku mutsari u vonile n'wana wa yena a ri karhi a vabya swinene kutani a hetelela a kanya mbilu a tshunela ekusuhi na yena hambileswi a swi chavisa. Mitila ya 2 na 3 yi kombisa ku chuhwa na ku hlamala ka mutsari loko a vona leswi n'wana wa yena a ri xiswona. Eka ntila wa 5 xivulavulelo xa “ku kanya mbilu” xi kombisa ku tiyisela ka mutsari ku ya ekusuhi na n'wana wa yena hi nkarhi lowu a ri kusuhi na ku fa. Ku hlamala ka mutsari hikokwalaho ka ku vona n'wana a cincile, a tikomba a ri ekusuhi ni ku fa hikokwalaho ka mavabyi yo hambanahambana u ku hlamusela hi ndlela leyi:

9. Xana u lo kumiwa hi yini?
10. Xikukwana xanga xo basa.

Ntila wa 9 wu kombisa ku va mutsari a nga xi tivi lexi xi dlayaka n'wana wa yena. Wo hlamarisiwa hiloko rifu ri gongondza eka n'wana wa yena, leswi swi endla leswaku a hetelela a tivutisa swivutiso swo nkanhlamulo. Rito "xikukwani" eka ntila wa 10 ri tirha tanihi vuyimeri ku yimela n'wana wa yena. U ya emahlweni a tivutisa a ku:

11. U lo dya yini ke?

Mutsari eka ntila wa 11, u vilerisiwa hi leswi a nga swi tiviki leswaku n'wana wa yena ku kala a fa u lo onha yini etikweni leri va tshamaka eka rona. Ku fa ka n'wana wa yena mutsari u ku hlamusela hi ndlela leyi:

17. Xinon'wana ahlamuriyani!

19. Xinhlokwana voyi!

Ntila wa 17 wu kombisa leswi nsati wa yena a nga hundza emisaveni a ri karhi a endla swona kasi wa 19 wu kombisa ku voyamisa ka yena nhloko loko se a hundza emisaveni. Ku vava ka mbilu ya mutsari endzhaku ko loveriwa hi n'wana wa yena mutsari u ku hlamusela hi ndlela leyi:

23. Yoo, ma nga ndzi vonisa mihlolo leyi,

24. Xikukwana xanga xi ndzi siyile.

Mutsari u tirhisile riencisi "Yoo" eka ntila wa 23 ku hi kombisa ku rila ka yena na ku kombela vanhu ku n'wi vonisa leswi swi nga humelela eka ntila wa 24. U tirhisile rito 'xikukwana' ku hi kombisa leswaku n'wana wa yena a nga ha ri kona. Ku fa ka n'wana wa yena mutsari u tlhela a ku hlamusela hi ndlela leyi:

28. Xi file – xi ndzi siyile.

29. Rifuwo ranga ri yile.

Mitila ya 28 na 29 yi kombisa leswaku wanuna loyi a rhandza swinene n'wana wa yena. Ku rila ka yena a nga hetu swi kombisa leswaku a swi vona leswaku n'wana wa yena u n'wi siyile emaxangwini. Mutsari u ya emahlweni a vilela hi ndlela leyi:

42. Tandza ra xona a ndzi ri vonanga mina.

Eka ntila wa 42, rito "tandza" ri yimela n'wana. Ku va n'wana loyi a hundza emisaveni tandza ra yena a nga si ri vona swi vula leswaku a va nga si kuma n'wana swin'we.

2.3.10 **Macakala ya miehleketo (1988)**

2.3.11 **Xihundla (1988:39)**

1. Xihundla xo tlula ni swihundla xi kona,
2. I masingita yo tlula byento bya vuhleketi,
3. Xihundla lexi xi hundzula tintlhari maboboyila,
4. Byongo bya tona byi tsandzeka ku tsundzuka hlori,
5. Hlori rin'we ntsena ra le ndzeni ka manana.

6. Hinkwerhu xihundla lexi xi hi endla maphuphula,
7. Eka mhaka ya matimu ya vusunguri bya hina,
8. Manana, dokodela ni van'wana va ringeta hi matimba.
9. Ku hlamusela hi kenta ka vutivi bya vona,
10. Leswi nga ndzeni ka khwiri ra manana.

11. Xihundla xo tlula ni swihundla,

12. Vanhu hinkwerhu hi hluleka xilo xintsongo –
13. Byongo byerhu byi tsandzeka ku tsundzuka
14. Nkarhi lowuya, loko hi ri endzeni
15. Nkarhi lowuyani manana ni n'wana va ha bohene hi nkava.

16. Loko a ndzo kota ku tsundzukanyana xinkadyana xexiya
17. Ndzi xi vonisa tanihi leswi ndzi xi tsundzukisaka swona
18. Vanhu lava ndzi va rivalekenyana;
19. Loko a ndzo kota ku kuma n'anga yo ndzi rhandzunula,
20. Yi ndzi pfula xifuva ndzi kota ku tsundzuka masungulo yanga
21. Vutomi bya mina kumbe a byi ta hetiseka.

22. Xihundla xo tlula ni swihundla a xi hlamuseleki,
23. Xi pfala xifuva ku ku dzwii!
24. Loko a ndzo tsundzukanyana leswi rihanyo a ri ri xiswona
25. Kwale ... tikweni ra byandlani ka huku yo fa hi mafurha
26. A ndzi ta hlamusela ntiyiso loko hakunene ku rhurile.

27. Lomu tibukwini swinyingi swi n'webvan'webviwile,
28. Ho hlaya kunene miehleketo ya vatsari,
29. Kambe leswi a swi humesi xiyimo xa ntiyiso,
30. Leswi ku twa ku nga tweriwiki ke ...
31. Mina swa ndzi kakananisa hikuva a ndzi tsundzuki nchumu.

32. Vatsari va matsalwa va ni swivindzi,
33. Vanyingi va vona va tsala ingaku hi swona,
34. Kasi na vona va fana na mina – vu ku tsoniwa,
35. Miehleketo yo tsundzuka swa kwale ndzeni ka mhani,
36. Hinkwerhu a hi na nhlamuselo loko swi fika laha.

37. Ku fa na kona i xihundla xo tlula swihundla,
38. Tintlhari, ku fana ni masungulo ti ringetile nhlamuselo,
39. Kambe ti tsandzeka ku kuma mongo wa kona,
40. Hikuva ti hlamusela ta ha hanya,
41. Kumbe xana, mufi hi yena a nga vaka ni ntiyiso.

42. Varhandziwa va rhendzela mufi loko a hlala,
43. Kambe masingita ya ku hela ka munhu a ya hlamuseleki,
44. Hinkwerhu hi ngo tivhumbhela kunene,
45. Ntiyiso wo tiya hakunenene wu na mufi na Xikwembu xakwe,
46. Leswi hi salaka hi swi vulavula i milorho yo yelana ni ya
47. Masungulo ya munhu.

Eka xitlhokovetselo mutsari u vulavula hi swilo swimbirhi; vutomi endzeni ka khwiri ra manana loko n'wana a nga si velekiwa, na rifu. Mutsari u hi hlamusela leswaku loko swi humelela, vanhu va laha misaveni va tsandzeka ku swi vona, laha u katsa madokodela na tintlharhi ta le vuxeni. Hi n'wi twa a ku:

1. Xihundla xo tlula ni swihundla a xi hlamuseleki,
23. Xi pfala xifuva ku ku dzwii!

Eka ntila wa 1 mutsari u hi byela leswaku xihundla lexi xa rifu a xi hlamuseleki. Hileswaku xihundla xa rifu xi tiviwa hi Xikwembu ntsena. Eka ntila wa 23 mutsari u tirhisile riencisi 'dzwii' ku hi kombisa leswaku vanhu hinkwavo va le xinyamini hi mhaka leyi ya rifu. Mutsari u ya emahlweni a ku:

27. Lomu tibukwini swinyingi swi n'webvan'webviwile,
28. Ho hlaya kunene miehleketo ya vatsari

29. Kambe leswi a swi humesi xiyimo xa ntiyiso.

Eka mitila leyi ya 27, 28 na 29, mutsari wa tiyisisa u ri, vatsari vo tala va ringetile kambe nhlamuselo a va yi kumi. U ya emahlweni a ku:

32. Vatsari va matsalwa va ni swivindzi,

33. Vanyingi va vona va tsala ingaku hi swona.

Laha mutsari u tiyisisa leswaku hambu va tsala hi rona, va tsala va ri karhi va swi tiva leswaku leswi va tsalaka swona a hi ntiyiso. U tirhisile rito “swivindzi” eka ntila wa 32 ku hi kombisa ku tiyimisela ka vona ku tsala hi mhaka ya rifu. Hi twa mutsari a ku:

37. Ku fa na kona i xihundla xo tlula swihundla,

41. Kumbe xana, mufi hi yena a nga vaka ni ntiyiso.

Eka mitila ya 37 na 41, mutsari u hi byela leswaku ku fa ka munhu, swi tiviwa hi mufi na Xikwembu xa yena. U tlhela a tiyisisa mhaka leyi hi ndlela leyi:

43. Kambe masingita ya ku hela ka munhu a ya hlamuseleki,

44. Hinkwerhu hi ngo tivhumbela kunene.

45. Ntiyiso wo tiya hakunenenene wu na mufi na Xikwembu xakwe.

Hi mitila ya 43, 44 na 45 mutsari u tiyisisa swinene leswaku loko munhu a lovine, hina va laha misaveni a hi swi tivi, swi nga va swi tiviwa hi mufi na Xikwembu ntsena. Leswi vanhu va swi vulavulaka ko va milorho ntsena.

2.3.12 **Rihojahoja ra vutlhokovetseri (Marhanele, 1996)**

2.3.12.1 **Emanghwavini (1996:7)**

1. Tinhloko ni tinhamu a swi khotsiwile xinjovo,
2. Lonkulu ni lontsongo a va fana hi ndzhuti.
3. Mabaji a ya ambariwile hi nawu.
4. Mabazi ni timovha a swi yimile hi tlhelo.
5. Va misava a va danile na vona;
6. Hi ku ehleketa leswaku va nga tshuka va pfatlanyile vinyi va nghohe;
7. Hikuva humba a yi olele nkuma.

8. Majaha ya vavasati a ya pfikula bya xiciwani,
9. Mihloti a yo engetela mberha hi ku tshona-tshona ehansi,
10. Va ximbilwa-mbilwani va ka mhani a vo gwamula kunene,

11. A ku yimbeleriwa: "Tatana wa vitana,"
12. Khorasi na yona yi sumiwile: "Siku ra malakiya,"
13. Kambe hinkwaswo mufi a swi n'wi pfuxanga.

14. Kambe loko a file u khensiwa hi vunwa bya vunene,
15. Kasi va endlela ku kuma rihojahoja ra tihosi,
16. Kambe leswi a ko va mijamu-jamu tilo a ri tiwerile.

17. Vanhu a va pomelani tanihi nhongana elongweni ra xiharhi,
18. N'wana a an'wa hi tsheve siku ra kona.

19. Eku vuyeni vanhu a ku ri wa sala,

20. A ku ri xisiya mani ni ximbvate,
21. Matino a ya lotiwile bya mbatlu,
22. Phela a va khayimiwa,
23. Hi khwiri – Madlayisani.

Eka Xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi munhu loyi a nga lova a siya maxaka na vanghana va yena. Mutsari u sungula xitlhokovetselo xa yena hi ndlela leyi:

1. Tinhloko ni tinhamu a swi khotsiwile xinjovo,
6. Hi ku ehleketa leswaku va nga tshuka va pfatlanyile vinyi va nhlonge.

Eka mitila ya 1 na 6, mutsari u hi kombisa matikhomela ya vanhu eka nkosi lowu. Ku va va khotse tinhloko na tinhamu swi kombisa ku va va rhombile tanihi swigwamatshuku leswi swa ha vuyaka engomeni. Leswi swi kombisa leswaku a va miyerile ku tlula mpimo hikokwalaho ka ku hlonipha nkosi. Mutsari u ya emahlweni a ku:

8. Majaha na vavasati a ya mpfikula bya xiciwani.

Eka nkosi lowu vanhu a va rila hinkwavo ka vona. Hileswaku va tsandzekile ku tikhoma. Tinsimu leti a ti yimbeleriwa eka nkosi lowu mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

11. A ku yimbeleriwa: Tatana wa vitana.
13. Kambe hinkwaswo mufi a swi n'wi pfuxanga.

Eka mitila ya 11 na 13, mutsari u hi hlamusela leswaku hinkwaswo leswi va nga ringeta ku swi endla swi tsandzekile ku pfuxa mufi leswaku a hanya nakambe. Mutsari u ya emahlweni a ku:

14. Kambe loko a file u khensiwa hi vunwa bya vunene,

Mutsari u ri hambileswi munhu loyi a nga hanyi kahle na vanhu, loko a loville wa themenderiwa ku hi kombisa leswaku a hanya kahle na vanhu. Mutsari u ya emahlweni a ku:

17. Vanhu a va pomelanile tani hi nhongana elongweni ra xihari.

Eka ntila lowu mutsari u hi kombisa leswaku eka nkosi wa munhu loyi vanhu a va tele swonghasi. U tirhisile rito “pomelanile” ku hi kombisa xiyimo xa ku tala ka vanhu enkosini wa murhandziwa wa yena. Eka ndzimana leyi yi landzelaka mutsari u ri:

22. Phela a va khayimiwa,

23. Hi khwiri – madlayisani.

Eka mitila ya 22 na 23 mutsari u hi kombisa leswaku hambu munhu a loville, vanhu a va tsandzeki ku dya. U tirhisile rito “khayimiwa” ku hi kombisa leswaku loko munhu a twa ndlala u tsutsuma kunene a ya dya wonge i tihomu loko ti nghenela nsimu ya vanhu.

2.3.12.2 **A Nga fi Ntsena Ntimeni (1966:18)**

1. U tshama u twa leswaku ntimeni wa tifela ntsena?
2. Handle ka mukhegula kumbe mukhalabye;
3. Xi kona xivangelo...

4. Ntimeni a nga khaluti ntsena-ntsena.
5. Ka handziwa ku kuma rimintsu ra rifu.

6. Hambi xivangelo xi lo dlu, erivaleni.

7. Rivengo ri venga timbilu ta maxaka;
8. Vuxaka bya xaxa.

9. Vanyamisoro hi vo vatshiveri va nyimpi,
10. Wo dlawa exivandzanyongeni i sawula,
11. Vaakelani va hundzuka vaxindli.”

12. Wo twa tatana u dlele n’wana leswaku a ta pfula khefi,
13. Kahle-kahle tatana a ngo dlaya n’wana se a kurile?

14. Hi ta dyondza rini?
15. Leswaku a ri vhikeki?”

Eka Xitlhokoveteselo lexi nga laha henhla mutsari u vulavula hi Vantima ku ri loko va file ku va na swivulavula kumbe swicele. Hi n’wi twa eka ndzimana leyi landzelaka:

1. U tshama u twa leswaku ntimeni wa tifela ntsena?

2. Handle ka mukhegula kumbe mukhalabye;
3. Xi kona xivangelo...

Mutsari u hlamusela leswaku loko Wantima a lova ku va na swivulavula. Endzhaku ka nkarhi u kuma vanhu lava va lumbeta vakhegula na vakhalabye va ku hi vona va va dlayaka. Leswi swi endla leswaku rixaka ra ntimeni ri nga kuli. Mutsari u ya emahlweni a ku:

4. Ntimeni a nga khaluti ntsena-ntsena.
5. Ka handziwa ku kuma rimintsu ra rifu.

Ku ya hi mitila ya 4 na 5 swi tikomba kahle leswaku loko Muntima a lovile ku handziwa na leswi swi nga tumbela ku ri van'wana va ta kumiwa va ri na nandzu. Mutsari u tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

6. Hambu xivangelo xi lo dlu, erivaleni.

Mutsari u tirhisile riencisi “dlu,” ku hi kombisa leswaku hambu ku ri hava nchumu, va lavisisa ku kondza va kuma mhaka yo karhi. Mutsari u ri:

7. Rivengo ri venga timbilu ta maxaka;
8. Vuxaka bya xaxa.

Mutsari u hi kombisa leswaku loko Muntima a lovile ku va na rivengo eka maxaka. Vantima va ya eka tin'anga ku ya lavisisa loyi a nga dlaya xaka ra vona. Hi n'wi twa a ku:

9. Vanyamisoro hi vo vatshiveri va nyimpi,
10. Wo dlawa exivandzanyongeni hi sawula,

11. Vaakelani va hundzuka vaxindli.”

Eka ntila wa 9 mutsari u tirhisile rito “vanyamisoro” ku vula tin’anga. Tin’anga leti hi tona ti holovisaka vanhu. Ti va byela leswaku va dlayiwa hi vaakelani va vona. Loko ku lova n’wana, u ta va twa vanhu va ku tatana kumbe manana va dlaye n’wana va ta pfula xitolo hi yena. Hi twa mutsari a tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

12. Wo twa tatana u dlele n’wana leswaku a ta pfula khefi,

13. Kahle-kahle tatana a ngo dlaya n’wana se a kurile?

Mutsari a nga ali leswaku tatana u dlaye n’wana, u tlhela a vutisa a ku swa endleka leswaku mutswari a kurisa n’wana, loko a kurile a n’wi dlaya xana? U tlhela a hi vutisa nakambe a ku:

14. Hi ta dyondza rini?

15. Leswaku a ri vhikeki?”

Eka mitila leyimbirhi mutsari u hi byela leswaku, rifu hambu u mani kumbe mani ri ta ku kuma. Hileswaku ku hava munhu kumbe xivumbiwa lexi xi nga balekela rifu laha misaveni hikuva ra swi kota ku nghena na laha ku nga ngheniweki.

2.3.12.3 E.P. Ndhambi (1996:19)

1. I gome,

2. Ndlati yi bile,

3. Swa tika.

4. Ndhambi ya vutsari yi xile,

5. Yi xele makumu.

6. Un'wana wa xiphopha-mberha xa vutsari
7. Bya Xitsonga u hi siyile.

8. Swiphato swa ye swi le tinhlokweni ta vo tala,
9. Eswikolweni khale a ku dyiwa Ndhambi.

10. Ndhambi ya gome yi nele hinkwerhu,
11. Kambe u hi siyele ndzhaka:
12. "Mambuxu," "Switlhokovetselo swa Xitsonga," Switlhokovetselo swa Vana" Xitsonga xo Saseka."

13. Koka moya mutsari wa ka hina,
14. Matsalwa ya wena ya hanya.

Eka Xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi E.P. Ndhambi loyi a nga lova a hi siya laha misaveni. Mutsari loyi u love a hi siyela matsalwa ya Xitsonga leswaku hi n'wi tsundzuka hawona masiku hinkwawo. Hi twa mutsari a ku:

1. I gome,
2. Ndlati yi bile,
3. Swa tika.

Eka mitila leyi mutsari u hi byela leswaku E.P. Ndhambi u lovile, a nga ha ri kona laha misaveni. U ya emahlweni a ku:

3. Un'wana wa xiphopha-mberha xa vutsari,
4. Bya Xitsonga u hi siyile.

Eka mitila leyi mutsari u hi hlamusela leswaku un'wana wa vatsari va matsalwa ya Xitsonga a nga ha ri kona. Hi n'wi twa a ku:

5. Eswikolweni khale a ku dyiwa Ndhambi.

Eka ntila wa 5 mutsari u hi byela leswaku eswikolweni swichudeni a swi hlaya matsalwa ya yena. Mutsari u hetelela hi ku vula leswaku:

6. Koka moya mutsari wa ka hina,
7. Matsalwa ya wena ya hanya.

Mutsari eka mitila leyi, u tiyisisa leswaku hambileswi yena a nga lova, hi ta n'wi tsundzuka hi matsalwa ya yena masiku hinkwawo.

2.3.13 **Mbita ya nsuku (Nxumalo, W.S. na Maluleke, N.J., 2008:57)**

2.3.13.1 **Rifu (2008:57)**

1. Lava va ehleketaku leswaku u muherisi,
2. Va nga fi va nga si ku dlaya-vu.

3. A wu chavi na vandhavezitha.
4. A wu chavi hambani a ri vasi na mesisi.

5. U mbabva hikuva a wu tlheriseli loko u teka.
6. U muluthanyi hikuva u hambanisa ni varhandzani.

7. Rifu u nhenha!

8. U champiyoni ya misava.
9. A ku nge tshuki ku vile ni xinkankanka xo hlula wena.

Vatsari eka xitlhokovetselo lexi, va themendhela rifu, va ri rifu u nhenha u tlhela u va champiyoni ya misava hinkwayo. Eka ndzimana yo sungula, vatsari va ri:

1. Lava va ehleketaku leswaku u muherisi,
2. Va nga fi va nga si ku dlaya-vu.

Eka mitila leyi vatsari va vulavula hi vanhu lava va chavaku rifu. Va byela vanhu lava leswaku va nga fi, va nga dlayangi rifu leri. Vatsari hi twa va ku:

3. A wu chavi na vandhavezitha.
4. A wu chavi hambani a ri vasi na mesisi.

Vandavezitha hi vona tihosi ta tiko kambe loko va fika eka rifu va luva. Vatsari wa swi tiva leswaku hina Vantima hi chava ngopfu vavasi na mesisi, kambe rifu rona a ri va chavi. Vatsari va ri:

5. U mbabva hikuva a wu tlheriseli loko u teka.
6. U muluthanyi hikuva u hambanisa ni varhandzani.

Vatsari va fananisa rifu na vumbabva hi ntila wa 5. Khamba loko ri ku yivela a ri vuyisi. Ku fana na rifu loko ri kala ri nghena, a ra ha swi koti ku tlhelela endzhaku. Hileswaku hambani ho swi lava kanjhani hi nge pfuki hi swi kotile ku ri sivela hi nkarhi lowu ri nghenaka hi wona. Va ya emahlweni va ku rifu ra onha hikuva ri hambanisa vanhu lava rhandzanaka. Hi twa vatsari a themendela rifu va ku:

7. Rifu u nhenha!
8. U champiyoni ya misava.

Eka mitila leyi swa tikomba leswaku ku hava nchumu lowu nga hlulaka rifu laha misaveni. Va hetelela hi ku seketela leswi nga laha henhla loko va ku:

9. A ku nge tshuki ku vile ni xinkankanka xo hlula wena.

Eka ntila wa 9 vatsari va kombisa leswaku ri tiyile naswona ri ni matimba hikuva ri nghena eka munhu un'wana na un'wana laha misaveni. Matimba lama ri nga na wona ya kombisiwa hi rito "xinkankanka" eka ntila wa lowu wa 9, ku kombisa ku va ri nga hluriwi hi matimba laha misaveni.

2.3.14 **Malungana, S.J., 1996**

2.3.14.1 **Xirilo (1996:94)**

1. Nhlava ya tihanyi yi n'wi hlanhlile.
2. Rihlapfu pfotlo, xi rhwele xikhozana.
3. Babayaa, jaha ra valambye ri yile!
4. Na n'wina vaakelani khomani xikatla.
5. I swa yini leswo tlakula xibebula-vhilwa.
6. N'wina va swirhundzu zilani!
7. N'wina vabvana yilelani.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi munhu loyi a nga lova a siya maxaka na vanghana va yena. Hi n'wi twa a ku:

1. Nhlava ya tihanyi yi n'wi hlanhlile.

Eka ntila lowu mutsari u hi kombisa leswaku rifu ri tekile munhu loyi. U ya emahlweni mutsari a ku munhu loyi u teke hi swinyenyani swa misava. U tirhisile rito "xikhozana" ku yimela rifu. Hi n'wi twa a ku:

2. Rihlapfu pfotlo, xi rhwele xikhozana.

'Pfetlo' i riencisi leri ri hi kombisaka leswaku hakunene munhu loyi u lovile. Riencisi leri ri kombisa swinene ku hundza ka munhu loyi emisaveni hi xihatla, lava van'wana va nga ehleketanga nchumu. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

3. Babayaa, jaha ra valambye ri yile!

Mutsari eka ntila lowu u tiyisisa leswaku jaha leri ri hi siyile. Mutsari u khongotela vanghana, maxaka na vaakatiko leswaku va rila na vona. Hi n'wi twa a ku:

4. Na n'wina vaakelani khomani xikatla.

Mutsari u hlamusela leswaku loko va rila, ku nghena cheke. Ematshan'wini ya leswaku va rhanga va rila va kolwa vona va tsutsumela ku ya xava mimovha yo durha. Hi n'wi twa a ku:

5. I swa yini leswo tlakula xibebula-vhilwa.

Mutsari wa hi tsundzuxa leswaku hi tikhoma hina hi nga ni vanhu lava va nga hi siya laha misaveni. U tlhela a hi tsundzuxa leswaku loko hi nga se xava swixavaxavani a hi tikhomeni. U ri hi nga landzeleli xilungu hikuva mundzuku xilungu lexi xi ta hi karhata. Hi n'wi twa a ku:

6. N'wina va swirhundzu zilani!
7. N'wina vabvana yilelani.

Mitila ya 6 na 7 yi tshikilela ku va vanhu va fanele ku hlonipha swiyimo swo karhi hi nkarhi wa rifu. Leswi swi kongomana swinene na timhaka ta masangu. Hi Xitsonga swi vula leswaku masangu ya songiwa loko ku humelele nkosi emutini.

2.3.15 **Marhanele, M.M., 1996**

2.1.15.1 **Hi le rendzweni (1996:110)**

1. Hi le rendzweni laha misaveni
2. Hi le rendzweni ra le kaya tilweni
3. Ha famba hinkwerhu.
4. Rendzo leri i rheyisisi.
5. Rendzo leri i xisiya-mani?"

Eka Xitlhokovetselo lexi ku vuriwa leswaku, hina laha misaveni hi vaendzi. Hi ta fa hi siya misava leyi. Eka ndzimana yo sungula mutsari u ri:

1. Hi le rendzweni laha misaveni
2. Hi le rendzweni ra le kaya tilweni

Mutsari eka mitila leyimbirhi u hi byela leswaku laha misaveni hina vanhu hi va hundzi. Hi ta hundza hi ya ekaya etilweni. Mutsari eka ndzimana ya vunharhu u ri:

3. Ha famba hinkwerhu.

Eka ntila lowu wa 3 swi le rivaleni leswaku, ku hava munhu loyi a nga ta ku yena u ta sala a hanya hi ta fa hinkwenu. U ya emahlweni a hlamusela leswaku hi ta fa ku hambanahambana. Munhu un'wana na un'wana u na nkarhi wa yena. Hi n'wi twa a ku:

4. Rendzo leri i rheyisisi.
5. Rendzo leri i xisiya-mani?"

Loko mutsari a vulavula hi rifu leri, swi tikomba kahle leswaku a hi tivi leswaku ku ta rhangana mani. Lexi a xi tivaka hileswaku hinkwenu laha misaveni hi ta lova. Hi ta lova hi ya eka Xikwembu Tatana. Hi ya eka yena hikuva vutshamo byi tele endlwini ya yena. U tirhisa rito "rheyisisi" ku hi kombisa xiyimo xa leswaku vanhu hinkwavo hi ta lova ku hambana laha misaveni. U tlhela a tirhisa rito "xisiya-mani" ku tiyisisa nakambe leswaku hi ta fa hi ku siyanana laha misaveni.

2.3.16 Macakala ya miehleketo (Mayevu, G.S., 1982)

2.3.16.1 Mina na wena (1982:26)

1. Mbilelo wa mina i ku tsandzeka ku titiva,
2. Minkarhi hinkwayo ndzi tshemba-tshemba hi ntamu,
3. Ndzi ndzengenyeka ni masenga,
4. Ndzi tshwuka ni mahlo hi ku phendlha-phendlha madyibuku,
5. Dyambu ri xa ndzi lo ri nhwii!
6. Ndzi handza ku titiva.

7. “Mina” loyi ndzi tindhundhuzelaka hi yena,
8. “Wena” loyi u tibombisaka hi yena,
9. Xana u kwihi?
10. Hi nga n’wi vona ... hi n’wi khoma?
11. E-e a swi endleki,
12. Xana swi endliwa hi yini ke?

13. Xana “mina” loyi i tihlo?
14. Xana “wena” loyi i nenge?
15. I voko kumbe i swirho muni ke?
16. Kumbe miri hinkwawo hi “mina” hi “wena?”
17. Loko ndzi vuriwa ntsumbu ku humelerile yini?
18. “Mina” kumbe “wena” luyani u yile kwihi?
19. Hikokwalaho ka yini va ku: “A nga ha ri kona?”

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi ku hlamarisa ka rifu. Eka ntila wo sungula hi twa mutsari a ku:

1. Mbilelo wa mina i ku tsandzeka ku titiva,

Mutsari eka ntila lowu u lava ku tiva leswi humelalaka loko munhu a lovile kambe wa tsandzeka. Hi n'wi twa a ya emahlweni a ku:

9. Xana u kwihi?
10. Hi nga n'wi vona...hi n'wi khoma

Wa tivutisa leswaku loko munhu a lovile u va a ri kwihi. U lava ku n'wi vona a tlhela a lava ku n'wi khoma kambe ku endla swilo leswi wa tsandzeka. Mutsari u ya emahlweni hi n'wi twa a ku;

18. Mina kumbe wena luyani u yile kwihi?
19. Hikokwalaho ka yini va ku: "A nga ha ri kona?"

Mutsari u ya emahlweni a tivutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo a ku yena kumbe murhandziwa wa yena va yile kwihi? U tlhela a ya emahlweni a tivutisa a ku hikokwalaho ka yini va ku munhu u lovile? Swivutiso swa yena a swi na tinhlamulo, swi tsandze na vafundhisi lavakulu.

2.3.17 **Macakala ya miehleketo (1982)**

2.3.17.1 **Vurhongo (1982:31)**

1. Mahlo ya sungula ku gogonya,
2. Tinkohe ti hela ntamu wo copeta-copeta,
3. Ti debya-debyelee!
4. Ti pfala mahlo ya mina, mbho!

5. Loko se timhaka ti fike ko tani,
6. Hambi ndzi nga swi lavi,
7. Hambi ntirho wa ha bohene,
8. Ndzi teka xiyimo xa vafi.

9. Ku etlela i ku fa xana?
10. Kambe ku fa a hi ku etlela?
11. Ebukwini ya Vutomi swi tsariwile xisweswo
12. Leswaku ku fa i ketlela.

13. Evurhongweni milorho yo tshinelela,
14. Ku bungalaza miehleketo yihi ni yihi,
15. Leswaku ndzi kuma ku wisa,
16. Rifu, ku kota vurhongo, ri ni milorho ke?
17. Ahanti!

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi vurhongo. Mutsari u lava ku tiva loko ku etlela ni ku fa swi fana kumbe swi hambana. Hi n'wi twa a ku;

1. Mahlo ya sungula ku gogonya,
4. Ti pfala mahlo ya mina, mbho

Mutsari eka mintila leyi nga laha henhla u hi hlamusela hi munhu loyi a nga karhala. Ku karhala ka yena swi endla leswaku a lava ku etlela. U tirhisile rito “gogonya” ku hi kombisa leswaku munhu loyi u twa vurhongo u lava ku wisa a etlela. Hi n'wi twa a ya emahlweni a ku;

6. Hambi ndzi nga swi lavi,

8. Ndzi teka xiyimo xa vafi.

Mutsari u ya emahlweni eka mintila leyi yi nga laha henhla u ri hambi yena a nga swi lavi ku etlela kambe ku ya hi ntumbuluko swa boha. Ku ta va na nkarhi laha yena n'winyi a nga ta teka xivumbeko xa vafi. Hi n'wi twa a ya emahlweni a ku:

9. Ku etlela i ku fa xana?
12. Leswaku ku fa i ketlela.

Mutsari eka mitila leyi nga laha henhla wa tivutisa a tlhela a tiyisisa leswaku ku etlela i ku fa. U tlhela a ya emahlweni a ku:

16. Rifu, ku kota vurhongo, ri ni milorho ke?
17. Ahanti!

Mutsari eka mitila leyi nga laha henhla wa tivutisa ku ri eka rifu wa kota ku va ni milorho xana. Eka ntila wo hetelela u ri a nga swi tivi. U tiyisile mutsari ku ku hava na xivumbiwa na xin'we xi swi tivaka. Ku tshama munhu a tivutisa i ku tidyela nkarhi.

2.3.18 **Tihlo ra ntumbuluko (Xhosa, 1987)**

2.3.18.1 **Swa ndzi hlamarisa (1987:16)**

1. N'wina vadyondzisi vanga,
2. N'wina tintangha tanga,
3. Ndzi byeleni mi nga civi;
4. Leswaku va ye kwihhi?

5. Swa ndzi hlamarisa va ka hina,
6. Leswaku va ye kiwhi?
7. Lava nga hefemuriki,
8. Ku kotisa hina sweswi.

9. Xivutiso lexi xi ndzi pandzisa nhloko,
10. Xivutiso lexi xi ndzi vangela xihluku,
11. Xa leswaku maxaka yanga ni vanghana;
12. Va nghene kwihi?

13. N'wina vaprofeta ndzi byeleni,
14. N'wina vanyamisoro ndzi hleveleni,
15. N'wina swingomatanda hlahluvani,
16. Mi ndzi byela leswaku va ye kwihi.
17. Loko munhu a tlhakile va ka hina,
18. Kasi u kongoma kwihi?
19. Ndzi lava ku tiva na mina,
20. Leswaku ndzi ta kongoma kwihi
21. Siku ra Makumu.

22. Swa ndzi hlamarisa,
23. Hikuva ku hava na un'we wo ta suma;
24. Loyi a tlhakeke,
25. Leswaku u ya kwihi
26. Loko munhu a tlhakile.

Eka xitlhokovetselo mutsari u vulavula hi rifu. Mutsari wa tivutisa leswaku vanhu lava va nga hi siya emisaveni va ya kwihi. Eka ndzimana yo sungula mutsari wa vutisa u ri:

3. Ndzi byeleni mi nga civi,
4. Leswaku va ye kwihi.

Mutsari eka mitila leyi nga laha henhla u vutisa swidyondzekikuloni leswaku loko vanhu va lovile va ya kwihi. Eka ndzimana ya vumbirhi u ri yena swa n'wi hlamarisa. Hi n'wi twa a ku;

21. Swa ndzi hlamarisa va ka hina,

Ntila lowu nga laha henhla wu kombisa ku va leswi humelelaka a nga swi twisisi. Hileswaku, swilo swa kona swi humelela a nga ehleketanga nchumu. Mutsari eka ndzimana ya vunharhu hi n'wi twa a ku:

10. Xivutiso lexi xi ndzi pandzisa nhloko,
12. Va nghene kwihi?

Eka mitila leyi nga laha henhla mutsari a nga na ku rhula. Leswi swi endla leswaku na nhloko ya yena yi vava. U tlhela a tivutisa leswaku vanhu lava va nga lova va ye kwihi kumbe va helela kwihi. Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u vutisa tin'anga, vaprofeta na vanyamisoro leswaku vanhu lava va nga lova va ye kwihi. Hi n'wi twa a ku;

13. N'wina vaprofeta ndzi byeleni,
14. N'wina vanyamisoro ndzi hleveleni,
15. N'wina swingomatanda hlahluvani,
16. Mi ndzi byela leswaku va ye kwihi?

Mutsari eka ndzimana leyi landzelaka u lava ku tiva leswaku loko a lovile kasi u ya kwihi. Hileswaku u lava ku tiva lomu a nga ta helela kona. Hi n'wi twa a ku;

19. Ndzi lava ku tiva na mina,
20. Leswaku ndzi ta kongoma kwihi
21. Siku ra Makumu.

Mutsari u hetelela hi ku vula leswaku ku hava na munhu na un'we loyi a va byelaka leswaku loko munhu a lovile u ya kwihi. Leswi swi ya emahlweni swi n'wi hlamarisa. Hi twa mutsari a tiyisisa mhaka leyi nga laha henhla a ku:

24. Loyi a tlhakeke,
25. Leswaku u ya kwihi
26. Loko munhu a tlhakile.

Mitila leyi nga laha henhla yi kombisa ku va mutsari a nga ku tivi lomu vanhu va yaka kona loko va hundzile laha misaveni ya Yehovha.

2.3.19. **Emahosi (Nkondo, 1969)**

2.3.19.1 **Rifu ri khwenuta ni lava manyunyu (1969:46)**

1. Rifu ri na matimba yo tlula na mfumo-nkulu,
2. Hikuva mfumo-nkulu i vanhu;
3. Vanhu va fa;
4. Rifu ri ta hi ku hleka.
5. Sweswi vanhu wa va vona,
6. Hi nkarhinyana bamfee!

7. Rifu ri na matimba yo tlula ya lava manyunyu;

8. “Ri khwenuta na lavo tinyungubyisa,
9. Ri hoxa ndhivilichi ehansi ri ku:
10. “nhloko, ncila,”
11. Hi languta, hi rila.

12. Rifu ri hi tsalela papila siku rin’wana na rin’wana:
13. “Loko ndzi ku lava ndzi ta fika,”
14. Siku rin’wana ro ta ku humelelo!
15. Ri khome xilotlelo xa swilotlelo,
16. Ri pfula ri ku: “Ha famba sweswi,”

17. Rifu i mana wa mavoko lamakulu,
18. A ri ku vavisi na nchumu;
19. I nkarhi waku sweswi;
20. Wo kota hi vurhongo lebyinene, n’wananga,
21. I ncini lexi tlulaka vurhongo?

Mutsari wa xithhokovetselo lexi u hi kombisa matimba lama ma nga na rifu. Eka ndzimana yo sungula hi twa mutsari a ku:

1. Rifu ri na matimba yo tlula na mfumonkulu

4. Rifu ri ta hi ku hleka.

Eka mitila leyi nga laha henhla mutsari u hi kombisa leswaku rifu ri tlula na mfumo. U tlhela a hi kombisa leswaku rifu a ri ndlayi hi ndlela ya tihanyi. Xikombiso munhu a nga mi byela ku u lava ku wisa, kutani a etlela a nga ha pfuki. Eka ndzimana yo vumbirhi hi twa mutsari a ku:

7. Rifu ri na matimba yo tlula ya lava manyunyu;

Eka ntila lowu mutsari u hi kombisa leswaku hambu munhu a tivona rifu ra n'wi dlaya. Hi ku komisa rifu a ri hlawuri. Mutsari eka ndzimana ya vunharhu hi n'wi twa a ku:

12. Rifu ri hi tsalela papila siku rin'wana na rin'wana.
13. Loko ndzi ku lava ndzi ta fika.

Mutsari eka mitila leyi nga laha henhla u hi byela leswaku rifu ri va ri hi languterile siku rin'wana na rin'wana. Loko nkarhi wa wena wu fikile rifu ra ku teka ri famba na wena eka Tatana. Mutsari eka ndzimana yo hetelela hi n'wi twa a ku:

19. I nkarhi waku sweswi;

Eka ntila lowu mutsari u hi byela leswaku loko nkarhi wu fikile rifu ra ku vitana ri ta ri ta ku teka.

2.3.19.2 **A ndzi nga rivali (1969:9)**

1. Munghana wa tatana u tshama a ta ebyalweni
2. Mukhalabye wa mabulu na mafenya!

3. U vulavule na mina.
4. Kambe endzhaku ka ntlhanu wa masiku,
5. Va te 'Mukhalabye yoloye u hi siyile!

6. Hinkwavo va ku: 'swa vavisa!
7. A ku na la fanaka na yena.
8. Na mina ndzi ku: "swa vavisa!
9. Kambe, hi ku tinyungubyisa,
10. Ndzi te: 'La fambeke ndza n'wi tiva!

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi munhu loyi a nga lova kumbe a nga lova khale a hi siya laha misaveni. Eka ndzimana yo sungula hi twa mutsari a ku:

4. Kambe endzhaku ka ntlhanu wa masiku,
5. Va te Mukhalabye yoleyo u hi siyile.

Eka mitila mimbirhi leyi nga laha henhla mutsari u tiyisisa leswaku mukhalabye loyi a nga hlangana na yena ebyalweni u hundzile emisaveni, a nga ha ri kona. Eka ndzimana ya vumbirhi hi twa mutsari a ku mukhalabye loyi a nga lova a rhandza hi vanhu vo tala. Vanhu lava a va vulavula swa kahle hi yena. Van'wana a va n'wi themendhela hi swilo leswi a nga swi endla laha misaveni. Hi twa mutsari a ku;

9. Kambe, hi ku tinyungubyisa,
10. Ndzi te, la fambeke ndza n'wi tiva.

Mutsari wa tiyisisa eka mintila leyi nga laha henhla leswaku mukhalabye loyi a nga hi siya laha misaveni kumbe loyi a nga hundza laha emisaveni wa n'wi tiva.

2.3.20   **Chochela-mandleni (Masebenza, 1965)**

2.3.20.21   **Getsemani (1965:32)**

1.   “Loko swi endleka:
2.   Mahlweni ka mina
3.   Xinwelo lexi, susa,”

4.   Kambe, ku nga ri ku rhandza ka mina,
5.   A ku endliwe ku rhandza ka wena.

6.   Ku rhandza kaku ndza ku tiva,
7.   A ku ndzi civelangi.

8.   U rhandzile misava swonghasi ...
9.   Xana ku hava yin'wana ndlela?
10.   “Hakelo ya xidyoho i rifu.” Kasi

11. Ko va hava yin'wana mhamba?
12. "Pfukani, nkarhi wu fikile.
13. Petro, veka ripanga raku.
14. Xana a ndzi fanelanga ku nwa,
15. Xinwelo lexi ndzi nyikeke hi Tatana.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vulavula hi n'wana wa Xikwembu. U hi kombisa leswaku Yesu na yena rifu wa ri chava. Hi n'wi twa hi ku kombela eka Tata wa Yena loko a ku ingi xinwelo lexi xi va kule na mina. Mutsari u tiyisisa leswaku Yesu a nga lavi ku hundza kumbe ku famba a siya misava. Hi n'wi twa a ku;

1. Loko swi endleka;
2. Mahlweni ka mina
3. Xinwelo lexi susa.

Eka ntila lowu wa 3 mutsari u tirhisile rito "xinwelo", rito leri ri tirha tanihi vuyimeri ri yimela rifu. Eka ntila lowu Yesu n'wana wa Xikwembu a kombela hi ku tintsongahata eka Tata wa Yena leswaku a hanya nkarhinyana laha misaveni. Hi n'wi twa a ya emahlweni a kombela hi ku tintsongahata a ku:

4. Kambe, ku nga ri ku rhandza ka mina,

5. A ku endliwe ku rhandza ka wena.

Eka mitila leyi nga laha henhla mutsari u ri Yesu u swi tiva kahlekahle leswaku rifu a ri humi eka Yena kambe ri huma eka Tata wa Yena loyi a nga henhla henhla. U tlhela a ya emahlweni a ku rifu laha misaveni ri tisa hi Xikwembu a ri tisi hi vanhu va misava. Ku tiyisisa leswi hi n'wi twa a ku:

6. Ku rhandza kaku ndza ku tiva.

Yesu u kombela eka Tata wa Yena leswaku a nga fi a sukela misava. U kombela a karhi a swi tiva leswaku Yena a nga na matimba ehenhla ka rifu. U kombela a ri karhi a swi tiva leswaku i nkarhi wa Yena wa ku hi siya laha misaveni. Hi n'wi twa a tlhela a tiyisisa a ku:

9. U rhandzile misava swonghazi ...

10. Xana ku hava yin'wana ndlela?

Eka ntila wa 9 laha henhla mutsari u hi byela leswaku Xikwembu xi rhandzile misava. U tlhela a hi tsundzuxa leswaku laha misaveni hakelo ya xidyoho i rifu. U ya emahlweni a vutisa a ku ku hava ndlela yin'wana xana leyi yi nga tirhisiwaka ematshan'wini ya ku fa kumbe ya rifu. Hi n'wi twa a ku:

11. Ko va hava yin'wana mhamba?

Eka ntila lowu nga laha henhla wa 11 mutsari wa vutisa leswaku ku hava ndlela yin'wana leyi nga tirhisiwaka xana. Yesu a swi tiva kahle leswaku nkarhi wa Yena wa ku hi siya laha misaveni a wu fikile kambe a kombela leswaku xinwelo lexi xi va kule na Yena. Yesu u hi dyondzisa leswaku loko hi lava ku hanya hi tiphina laha misaveni hi fanele hi kombela ku rivaleriwa eka Xikwembu. U tiyisisa leswaku loko masiku ya wena ya fikile u lava ku hundza laha misaveni khongela u kombela ku rivaleriwa eka Xikwembu. Hi n'wi twa a tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

14. Xana a ndzi fanelanga ku nwa,
15. Xinwelo lexi ndzi nyikeke hi Tatana.

Mutsari u ri Yesu eka mitila leyi nga laha henhla ya 14 na 15 wa tivutisa u ri kasi Yena a nga fanelangi ku famba a siya misava loko a vitaniwile hi Tata wa Yena xana?

NDZIMA YA 3

3.1 NKATSAKANYO WO ANGARHELA DYONDZO LEYI

Eka switlhokovetselo leswi nga eka xitsalwana lexi vatsari vo hambanahambana va vulavula hi rifu. Va hi kombisa tindlela to hambanahambana leti vangaka kumbe leti vangiwaka hi rifu. Ku hava na un'we mutsari loyi a tivaka leswaku rifu eka munhu ri humelerisa ku yini. Hinkwavo vo kumbetela ku ri rifu ri vanga hi yini. Hinkwavo a va tivi siku ni nkarhi. Vatsari lava loko va hlamusela rifu va hlamusela rifu hikuva van'wana va vona swi va humelerile kasi van'wana va lo vona vanghana va lahlekeriwile hi varhandziwa va vona. Vona vinyi a swi se va humelela.

Lexi ndzi nga xi lemuka hi vatsari lava loko ku love munhu wa le kule na vona rifu va ri amukela. Swi tika ngopfu loko munhu a lovele hi murhandziwa wa yena. Vanhu loko va lovele hi varhandziwa va vona a va swi amukeli. Va swi amukela endzhaku ka nkarhi wo leha swinene. Vafundhisi va va va tirhe swinene ku endlela leswaku lava va nga loveriwa va swi amukela.

Rifu eka vanhu ri ta hi xitshuketa swinene. Lexi tsakisaka hinkwavo va swi tiva leswaku rifu i xihangalasi. Rifu laha misaveni ri tisa hi munhu un'we ntsena ku nga movumbi wa hina kumbe Xikwembu lexi hanyaka. Vanhu laha misaveni rifu va ri chava, a va lavi leswaku ri va humelela. Va swi lava ku tikuma va ri kule na rona swo ka swi nga endleki. Rifu i xinghunghumani lexi xi vutlaka varhandziwa va hina.

Hambileswi ri humelelaka masiku hinkwawo hina vanhu a hi ri toloveli. Ha ri chava rifu leri. Hinkwerhu hi yimele Yesu a vuya a ta herisa xinghunghumani lexi. Hi n'wi yimele hi mahlo ngati a ta hi wisisa. Ha tshemba hina vapfumeri leswaku i Yesu n'wana wa Xikwembu a nga nyikiwa matimba yo herisa xinghunghumani rifu.

Ndzi langutisise tindzimi tin'wana leswaku loko vona va humeleriwile hi rifu, va titwisa ku yini. Leswi vatsari va nga swi tsala, swa humelela eka tinxaka tin'wana. Eka Valungu loko va humelerile hi rifu, a ku tali ku fana na leswi swi endlekaka eka hina Vantima. Vona va lahla mufi ku ri ndyangu ntsena. Eka Maindiya loko va humelerile hi rifu, vona va hisa mufi, va n'wi lahla ku ri nkuma. Rifu ra onha loko ri humelerile eka ndyangu wun'wana na wun'wana. Rifu i xihangalasi lexi kulukumba eka tinxaka hinkwato. Loko ri humelerile tiko ra onhaka. Leswi a swi tumberile loko mufi a ha hanya swi sungula ku humela erivaleni. Maxaka hi nkarhi lowu a va nyikiwi nkarhi wo rila murhandziwa wa vona. Hinkwaswo a hi swi vekeneni emavokweni ya Hosi ya hina Yesu loko a vuya u ta swi herisa.

MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

Bill, M. C. and Masunga S. H. 1983 *Mbita ya Vutivi – Tibuku ta Xitsonga 1883 – 1983*. Braamfontein: Sasavona Publishers and Booksellers.

Brett, R. L. 1985 *An Introduction to English Studies*. Second Edition. London: Edward Arnold Publishers.

Cambridge. 2008. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, D. 1997. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge. Cambridge: University Press.

Grace, W. 1965. *Response to Literature*. New York: M.C. Graw Hill.

Gray, M. 1984. *A Dictionary of Literary Terms*. New York Press. New York

Heese, M. and Lawton, R. 1988 *The New Owl Critic. An Introduction to Literary Criticism*. Great Britain: National Books Printers.

Hudumond, B. 1996 *Routledge Dictionary of Linguistics*. New York: Routledge.

Madalane, 2001. *Mpimanyiso wa Vutlhokovetseri bya J.T. Manganyi, V.A. Mudau na M.T. Nkhwashu*. Unpublished M.A. Dissertation: University of Limpopo.

Leech, N. G. 1989. *A Linguistic Guide to English Poetry*. U.S.A: Longman. Inc.

Malungana, S. J. 1994. *Vuphati: Praise Poetry in Xitsonga*. Unpublished Doctoral Thesis. Johannesburg: RAU.

Malungana, S. J 2001 *Vutomi byi Hundzulerile*. Cape Town: Via Africa.

Marhanele, M. M. 1978. *Swifaniso swa vutomi*. Pretoria: J. L van Schaik LTD.

Marivate, C. T. D. 1983. *Mpambulwa wa Switlhokovetselo swa Xitsonga*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Marivate, C. T. D. and Mayevu G. S. 1988. *Swihlenge swa Vatsonga*. Braamfontein: Sasavona Publishers and Booksellers.

Maroleni, D. P. P. 1977. *Mkon'wana wa fika*. Pretoria: J. A. van Schaik LTD.

Masebenza, B. J. 1984. *Chochela mandleni*. Pretoria: Sigma Press.

Mbiti, J. S. 1987. *Introduction to African Religion*. Heinemann. London. Nairobi.

Mona, M.J. 1997. *The Teaching of Xitsonga Poetry to Secondary School Learners in Mhala, Mpumalanga Province with Special Reference to a Sample of the Poems from the Anthologies of Masebenza B.J., Chauke S.P. and Magaisa M.J.* Unpublished M.A. Dissertation: University of the North.

Neuman, P. 1977. *Textbook of Translator*. New York: Prenties hall. MacMillan Publishers

Newman, K. (1997): *Social Research Method: Qualitative and Quantity Approach*. University of Winconsins, White Water.

Nkondo. C.P.N. 1982. *A hi twisiseni Matsalwa* 1st Edition. Morester. Pietersburg

Nkondo , C. P. N. 1985. *Matsalwa ya Chochela-mandleni, Mbita ya Vulombe na Vumunhu bya Phatiwa*. Morester. Pietersburg.

Nkondo, E. M. 1983. *Emahosi*. Pretoria: J. L. van Schaik Publishers. (Pty) Ltd.

Nkondo, W. Z. 1969 *Mbita ya vulombe*. Pretoria: J.L. van Schaik

Nkuzana K.J. 1988. *A Critical Evaluation of the Poetry of E.P. Ndhambi and W. Z. Nkondo*. Unpublished M.A. Dissertation. Pretoria: Unisa.

Nxumalo J. 2000. *Nxopaxopo wa Vutlhokovetseri bya M.J. Magaisa*. Unpublished M.A. Dissertation: University of the North.

Peck, J. and Coyle, P. M. 1986. *Literary Terms and Criticism*. London: MacMillan Education.

Risenga, D. J. 1995 *A Comparative Study of Satire and Humour as Communicative Strategies in the Poems of Four Tsonga Poets*". Unpublished M.A. Dissertation: UNISA.

Schreiber, S. M. 1995. *An Introduction to Literary Criticism*. London: Pegaman Press.

Tallak, D. 1987 *Literary Theory at Work*. London: Batford.

The Concise Oxford Dictionary of Current English. 1964. Oxford: Clarendon Press.

Welsh, A. 1978. *Roots of Lyric – Primitive Poetry and Modern Poetics*. New Jersey: Princeton University Press. Priceton.